KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XI-ik évf. Jan. febr. 1876 1-ső füzet.

Erdély és az Anabaptisták a XVII—XVIII. században.

Történeti tanulmány Jakab Elektől.

I.

Az „Anabaptista" keresztények felekezete a reformatio kezdetén alakult s terjedt el Európa sok országaiban, hiressé válva mindjárt inkább az őket kiválóan jellemző együgyűség és átalános üldöztetésök, mint tanaik s vallásrendszerük theologiai belértéke által. Szokás őket keresztségismétlőknek mondani, ők magukat épen evangeliumszerűen keresztelkedőknek = „baptista", „taufgesinnt" néven nevezik, állítva, hogy az apostolok keresztelkedésmódját csak ők követik. Ha semmi egyéb nem is — ugy vélekednek — a keresztelés czélja és alapindoka: „bűneid bocsánatára keresztellek meg" — mutatja kételyt kizáró helyességét s jogosultságát a nagyok megkeresztelésének. Azonban e felekezetnél a keresztség csak formai külsőség: hitök lényegét az első keresztények által patriarchai egyszerüséggel, vagy közösségben folytatott jámbor élet és jó cselekedetek gyakorlása tette; ártalmukra volt Müntzner Tamás fanatismusig menő apostolkodása s a münsteri hirhedt féktelenség, vesztöket okozta az, hogy Lutherrel, Calvinnal — a reformatio e két bálványával — öszsze mertek tűzni; e miatt költötték „veszett nevöket", átalánosan üldözőbe vétettek, nem tűretve meg még a meggyőződés szabadságáért küzdő országokban is.

Magyarországba és Erdélybe is elhatottak ők és tanaik; számuk nem nagy volt, de nagy ellenök a zaj és erkölcsi viszszahatás, mint ily hatalmas hierarchiával biró országról föltehető is volt. A kormány és törvényhozás a papságtól — mint mindkettő főtényezőjétől ösztönözve, támadólag lépett föl ellenök, az Anabaptista-ül-

dözés az eretnekséggel egyformán közjelszóvá lett, maga a közvélemény kezdvezőtlenül hangolódott irányukban; az irodalomba őket sujtó nézetek jutottak be s gyökereztek meg, elanynyira, hogy a ki tűzetesen nem tanulmányozza, nehezen fogja megérteni és ismerni valódi mivoltában a viszonyt, melyben az Anabaptisták története a magyar királyság s kivált erdélyi fejedelemség politikai történetéhez áll. Nevök és sorsuk — a lenézetés és üldözés — itt és Európa más országaiban egy, de a felekezetnek mint olyannak, életfejlődési műfolyama, a tagok politikai állása, elterjedésök, s utoljára egy századnál tovább tartó küzdelem után elvégre is teljes kiirtásuk, vagy — a mi egyre megy — felolvadásuk, tehát történetök egészen más és merőben külön jelenség a historiában.

Különösen Erdélyben azt a sajátságos tüneményt látjuk, hogy ott — ellenkezően az európai és magyarországi üldözési köz áramlattal — maguk a nemzeti fejedelmek állampolitikai és nemzetgazdasági tekinteteknél fogva oltalmuk alá vették e felekezetet, e védelem a magyar fejedelemségi korszak alatt, mint nemzeti politika, érvényesült s csak később az uralkodó-ház változásával változott át türelmetlenséggé a vallás-kérdésben, rövidlátássá és korlátolt elméjü fölfogássá az államkormányzásban, azért, mert Erdély érdeke Bécsnek rendeltetett alá s az állampolitika a vallás szolgálójává sülyedett.

E sajátságos történelmi jelenség pragmatikai ismeretéhez adnak némi részleteket e sorok.

*

* *

Magyarország és Erdély történelmében tényleg három szólásalakban s ugyananynyi érteményi árnyalatot kifejezőleg fordul elé e fogalomszó. Nálunk a reformatio kezdetén az „Anabaptista“ és „Sacramentarius“ nevezetet részint a vallási türelmetlenség, részint az észkorlátoltság, nem egyszer roszakarattal párosulva, ruházta mindazokra, kik a róm. kath. vallás tanaitól eltérő hitet vallván, Luther és Calvin nézetei felé hajoltak. Történetforrásainkban bővséges rá a példa. De a név a polgári életben könynyebb üldöztetési űrügyűl használva csak azért lőn, mert a törvény tiltotta az ily felekezeteskedők nyilvános létezését Az egyik segítségére volt a másiknak. Nem vizsgálták: hamisak-e a tanok vagy nem? Nem mondották ki, hogy sértik a keresztény érzelmet, morál ellen vannak vagy felfor-

gatják az államot; elég volt egyszerüen állítni azt is, hogy veszélyeztetik a római közönséges hitvallás egységét s tulajdonképen kettősségét — mert a görög keleti egyház a mai rómaival ha nem egyszülött, nem is ifjabb. Valóban az Anabaptistákat a keresztény társadalomban és igy hazánkban is gyülöltekké nem tanaik soha ki nem mutatott veszélyessége tette, hanem a fennebbieken kivül azon tény, hogy ők a már tekintélylyel biró elismert felekezetektől eltértek, és gyülöltekké tette az attól való félelem, hogy tanaik terjedése az „egy akol és egy pásztor“ ábrándos eszméjén újabb csorbát üt, megfogyasztva egyfelől a többi felekezetek hivőinek számát s a papság jövedelmét, másfelől újabb meg újabb szakadásra rosz példát adva.

A „Magyar Sion“ 1863-ki I. kötete a 438—39 lapon közölve van az erdélyi római kath. püspöki levéltár adatai nyomán az Anabaptisták hittanainak kivonata; hátrább én is adom azokat ugy, a mint az erdélyiek között a XVIII-ik század utósó felében egy hivatalos jelentésben irva találtam. Az olvasó látni fogja, hogy azokban kereszténység- és morál ellenes vagy társadalom felforgató tan nincs. Egyébiránt is gyönge az a társadalom, melyet 10—20 saját vallási nézetekkel biró egyéntől, vagy akár egy önálló és jogosult felekezettől is félteni és az erőszak fegyvereivel védeni kell. Bármely tudománynak tartósságot csak igazsági belértéke ad, és adnak azon életre való eszmék, melyeket magában foglal: külső eszközök, az ellenkező tanok és vallások hirdetőinek üldözése és elnyomása nem. Az igazságnak legfelségesebb bélyegvonása a terjedni akarás és tudás, és benső önfenntartási életerő.

Féltése a hierarchiai hatalomnak, nem a lelkek üdve s a társadalom érdekei, voltak gyökérokai az Anabaptisták üldöztetésének. E czélt vette oltalmába, ez egyházi politikának szolgált az 1548-ki 11. és 1556-ki 26 magyarországi tv. czikk is, melyek közül az első az Anabaptisták és Sacramentariusoknak az országból csak átalánosan, az utolsó időhatár tűzéssel, négy hét alatt kikergetését rendelte, a királyi felség haragjának fenyegető súlya alatt.

Harmadik szólási, helyesebben elnevezési alak a magyar történelemben az, midőn az Anabaptista kifejezést az Unitáriusokra alkalmazzák, azért, hogy mikor a hitvallás létjogát s a többi vallásokkal egyenlő jogrészességét János Zsigmond alatt 1566—1571-ben kivivta, fejlődése legelső időszakában tekintélyesb férfiai közül némelyeknek keresztség felőli tanai az Anabaptisták keresztségi taná-

val találkoztak, a kik azokat szószékben, irásban és könyvek által terjesztették. Azonban ez egyéni felfogás közmeggyőződéssé, hitvallási czikké lenni nem birt. Az unitáriusok hitközsége a többi hitvallások község-egyetemeivel egyezőleg a kisdedek megkeresztelése hitczikkében állapodott meg, s miután törvény által elismert, királyok és fejedelmek esküjével szentesisett confessiokba e tan van beigtatva; a kik mégis, mint például a sok ismeretü Jankovich Miklós: „A Socinianusok eredetéről s Magyarországban volt ekklézsiájokról“ czimü különben tanulságos müve 41. lapján, az Unitáriusokat e névvel illetik, vagy tudatlanságot, vagy rosz akaratot tanusítnak irántok. Az ő tanaik, egyházigazgatási és hitrendszerök önálló és szerves egész-voltát elvitatni, vagy más bármelyik keresztény hitfelekezeti árnyalattal cserélni fel — a történelmi nyomozás már ma átalánosan ismert positiv eredményei megtagadásával — igazságérző embernek nem lehet s nem szabad.

Az Anabaptista név egyénre nem illik, mert az, hogy a keresztségről kinek mi a nézete, egyéni és viszonyos dolog: egy tanczikk nem hitvallás; a szabadelvü hitfelekezetekre sem, mert azoknak meg van diplomatikus nevök. E néven ma egyedül és kizárólag azon hitfelekezeti töredéket lehet és kell érteni, a mely Svájczban mindjárt a reformatio kezdetén a többi hitvallásoktól — e név nyilt fölvételével — külön szakadt, de nem sokára a közvélemény ellenök támadt, kiűzettek, vagyonukat s szabadságukat elvesztették, csak Hessenben és Pfalzban találván egy ideig menedéket, s később onnan is távozni kényszerűlvén Angliába és Észak-Amérikába, a világ legszabadabb nemzetének üldözésektől ment, szabad földére. Európában egyelőre Morvában is rokonszenvre találtak a nemességnél, 45 collegiumok volt, melyekben külön-külön több család lakott együtt, vagyonközösségben, de külön fegyelem alatt, békésen és senkinek nem kárára, sőt hivatalaik és mesterségök ügyes folytatása által a társadalom javára. 1621-ben azonban azon űrügy alatt, hogy az ellenséget házaikba befogadták s igy a fennálló hatalom ellen cselekedtek, ősznek idején, midőn már szőlőik a leszedésre meg voltak érve, innen is száműzték: elhagyták házaikat, szőlőiket, vagyonukat, s nagy csapatokban — gyerekeiket és nőiket több száz szekeren czipelvén magukkal — Magyarországra és Erdélybe jöttek.

Itt tünik fel nagyobb mérvüleg Magyarországon és Erdélyben az Anabaptisták felekezete. Az eddig ellenök folytatott hadjárat tehát fölösleges volt.

Erdélynek ez időben egy mély belátásu és magas szivü fejedelme volt, a nagy Bethlen Gábor. Az előtti években Morvaországban táborozásakor szerzett hirneve az üldözőbe vett Anabaptisták előtt kezesség volt arra, hogy ők az ő országában menhelyre találnak. A fejedelem szivesen fogadta be őket, nekik birtokot, polgári jogokat és szabadalmat engedett, ezáltal egyfelől saját bőlcseségét és humanitását tanusítólag, másfelől a haza gyár- és műiparára hatván elevenítőleg; mert a befogadottak mind mesteremberek: posztó-, kés-, szíj- és kötélgyártók, kovácsok, lakatosok, timárok, takácsok, szőcsök, kádárok és fazakosok voltak. (Benkő, Gener. Cogn. Regni Transsilv. I. 495.) Érdekesnek látom magát az 1622-n jul. 4-n kelt kiváltságlevelet ide igtatni. „Mi Bethlen Gábor stb. azon czélra törekedve, hogy közelebb mult időkben szerfelett megrongált és elpusztult országunkat korábbi virágzó állapotjába visszahelyezhessük, a műipart és kézi mesterségeket — melyek nélkül egy ország is fényét fenn nem tarthatja, országunkban meghonosíthassuk, elhatároztuk, hogy azon morva atyafiakat, (Fratres Moravicos) kiket lakhelyökből a háboru íszonyai kiszorítottak, Erdélyben egybegyüjtvén, hogy az ide s tova vándorlás által saját javukban és az országéban is kárt és romlást ne tegyenek, egy bizonyos és állandó helyen megtelepítsük. E végre nekik és örököseiknek adjuk és ajándékozzuk örökösen Alvinczen azon házat és nemesi udvartelket, melynek szomszédjai keletről Literati Péter és Szabó István, délről Pap Imre, Fejérdi István, Kladovai Balázs és Bernáth István, nyugatról Varga István és Bogdány János polgári telkeik, délről a Maros vize; továbbá a „Felső mező“ nevü szántóföldet és egy „Lámbkerék“ határa végén levő földet, mely kelet és nyugat felől a fejedelem 3 hold szántóföldét érinti, alább a „Faút“ között egy harmadikat, mely 3 holdat tesz, s evvel szemben a negyediket, mely egy holdnyi, szomszédja délről Opre Gazda, keletre a lámberéki köz szántóföldek, harmadfelől a kaszáló rétek stb. tovább „Közép-mező“-ben egy ötödiket a „Liczka“ nevü szántóföldek felé, mely délre és nyugatra a szász-sebesi „Hosszu-láb“ földek felé terjed, délre „Ispán dombja“, keletre a Szakács István szántói felé; a hatodikat az „Alsó-mező“-ben „Gyen“ pataka mellett a „Köves-út“ és „Kis-út“ között, mely egy kis halomra rug

s keletre, délre, nyugatra két úttól határozódik; valamint e fölött 3 darab szőlőt a „Veres hegy“-ben, melynek egyikét a „Gebej“ pataka érinti, másikat a fejedelem, Bornemissza Tamás, Nitor János és Literáti Pál szőlőik szomszégságiban az „Omlás“ vagy „Szakadás“ mellett, harmadikat szintazon hegy alsó részében, melyet egyfelől a Maros melletti országút, másfelől egy hegyszakadás határol körül; ezeken kivül két darab szénarétet, melyek egyike a „Felső-réten“ van, Váradja község határa végében, a fejedelem, Ajthoni Jakab és Alvinczi Varga György birtokaik szomszédságában; a másik az „Alsóréten“ a köves kut alatt, egyfelől egy kis halom, másfelől a Nádas tő közelében, melyet keletre a kis-út zár be. Mindezekhez pedig a következő föltételeket kötjük — teszi után a fejedelem— 1.) hogy földjeik mindenféle termésétől tizedet, egyebet semmit se adjanak; 2) nekünk minden kézipari czikkeiket félárba számítsák; 3) mikor szükségünk lesz rá, félárban tartozzanak dolgozni, kiki mestersége nemében; egyszersmind pedig kivesszük és mentesítjük őket — igy végződik a kiváltságlevél — a tizedfizetésen kivűl minden adó, kilenczed, kamaranyereség — lucrum Camerae — rendes és rendkivüli Census fizetéstől, polgárok és a köznép által hordozni szokott minden terhek viselésétől stb.“

Még mielőtt e kiváltságlevél mostani alakjában kiadatott volna, a törvénytisztelő fejedelem az ország rendeivel akaratát és tett intézkedését tudatta, s azok az 1622. május 1. tartott országgyülésen a 23. tv. czikkben ily végzést hoztak: „A mely új keresztények urunk akaratjából az országba bejöttek és ugyan immár meg is telepedtek, azok iránt ugy végeztünk országúl, hogy ők és a kiket még ezután behozhatnának, minden névvel nevezendő munkájokat szabadon folytassák, a mely helyet pedig t. i. Alvinczet ő felsége nekik rendelt, abban a helyben religiojokat is az ő szokások szerint szabadon gyakorolhassák, és senki őket meg ne háborítsa, az országnak semminemü adóval ne tartózzanak, a kik t. i. Alvinczen lesznek, hanem maradjanak abban a kiváltságban, melylyel a fejedelem meghívta — a rendek is abba bele egyeznek.“

II.

Erdélyben tehát teljesen biztosítva voltak a morva Anabaptisták polgári és vallási tekintetben; de a Magyarországra költözöttekről nincs kifejezetten említés. Ott csak a fennebb érintett ki-

kergetési két törvényt ismerjük, eredményei nélkül. E hézagot némileg pótolja I. Rákóczy György erdélyi fejedelem 1631. jan. 17-ki megerősitő és 1633. aug. 20. Gyula-Fejérváratt, egy Kisfalud községben levő ház és udvartelek, s hozzá tartozó szántók és kaszálók iránt költ újabb adományozási levele, melyben ezek fordulnak elő: „a háboru íszonyai által Morvaországból kiüldözött s ide-tova elszort kéziparos és gépész mestereket — artium mechanicarum et manuariarum apprime notos artifices — az egész Magyarországon összekerestettük és gyüjtettük családaikkal együtt, behozattuk Erdélyországunkba, hogy ők ott mind maguknak, mind országunknak hasznos és szükséges szokott mesterségöket kényelmesebben és biztosan folytathassák, ugy alattvalóinknak mint a közjónak előmenetelére s ne legyenek kényszerítve házi vagyonuk és javaik koczkáztatásával s romlásával bizonytalan helyeken tartozkodni és bújdosódni. Megerősítjük tehát — folytatja a fejedelem — elődünk nekik tett adományát, s efelett: „nekik adjuk azon egész udvartelket és házhelyet, melyen már az ő társulatoknak fölépült háza is van, Fejérvár felől a fejedelmi veteményes és csűrös-kert, Borbánd felől az Ompoly vize, Sárd mezőváros felől jobbágy Foris János háza szomszádsági közt; a felett a mellette levő kertet és az avval szemben, a fejedelmi csűrös-kerten belől, most felhagyatva, pusztán álló udvartelket a Kisfalud község temploma czintermétől az ő mostani házokig, azon Borbánd felé eső külső földdel, melynek nagy kiterjedésü területét keletről az azt körülvevő Ompoly folyóvize, nyugatról a sárdi határ széle határozza meg, s melynek egy része szántónak, másik kaszálónak használtatik; végre Sárd felőli hasonfelét a kisfaludi szőlőhegyekre dűlő határrész azon darabjának, mely azon falu mellett elvonuló országút hoszszában a szőlőhegyek felé s az országúttól a mondott szőlőhegy tetejéig és Fejérvár határáig terjed stb. azon feltételek alatt és kedvezményekkel, melyek feljebb már érintve voltak, szigorúan megparancsolva a vármegyei és fiskusi adószedőknek, a fejérvári fejedelmi udvar gondviselőjének és tiszteinek s minden illetőknek, hogy ezen új keresztényektől, adományúl nyert allodiumaik után az egy tizeden kivűl semmi adót, kilenczedet, rovatalt, censust vagy bármi más polgári és köznépi terhek viselését ne követelhessék s őket rá ne kényszeríthessék."

A fejedelem 1631-ki megerősítő kiváltságlevelét az ország rendei azon évi junius 5-ki országgyülésökön hozott 29-dik tv. czikk-

ben — a szászok kivánságára — azon megszorítással hagyták helyben: „hogy a mint ők a szász városok sokadalmaiba áruikkal eddig sem mentek, ugy ezután se menjenek."

Erdély törvényeinek codificálásakor 1653-n az imént érintett két törvény összevontan és a szászok kivánsága kihagyásával igy igtattatott törvénykönyvbe: „Az Alvinczen lakó és ezután hozzájok bejövendő új keresztényeknek mesterségek szerént való minden mivek szabad gyakorlása megengedtetett, adószedéstől mentesíttettek, vallásuknak maguk közt, Alvinczen szabad gyakorlása megengedtetett, kiváltságaik megerősíttettek, de ugy, hogy miveket, posztójokat hazafiakon kivül másoknak ne adják, mit ha cselekednének, 200 forintot fizessenek. (Approb. Const. III. r. LVIII. czime I. czikke.)

A fejedelmek és országgyülés ezen példáját követte maga Alvincz község és előljárósága is. 1638-n junius 22-n az odavaló fiskusi gondviselő s a borbereki birák és hitesek irásban biztosították a morva új keresztényeket érintett szabadságaikban való megtartásukról. Ez oklevél oly becses történelmi részleteket foglal magában, hogy egész terjedelmében ide igtatni tanuságosnak vélem. „Mi Vargyasi János — igy hangzik az — a méltóságos erdélyi fejedelem Alvincz nevü várának és birtokainak ez idő szerinti gondviselője — Provisor — és ugyan mi Alvinczen és Borbereken s Fejérvármegyében lakó összes nemesek, nem különben Pap Imre, Ulajk János Vincz mezőváros előljárói — Praefecti — és Borbereki Szabó Kelemen, főbirók és mindkét mezőváros többi esküdt polgárai és lakói hagyjuk emlékezetűl jelen levelünk által, hogy a jelenvaló 1638-ik esztendőben junius 22-n találának meg bennünket közönségesen a vinczi új keresztény atyafiak, hogy a minő két rend házakat oda fel a felső várban, a kis ál-ajtó táján (értetik a vár egyik kisebb kapuja) a két város annuentiájából és engedelméből ennekelőtte építettek, és a mely pinczét nem régen ugyanott mellette kősziklából kivágattak, annak felette az Alsó-Renden is Redeki István uramtól a mely házat vettek, nóha azokat a megszerzés és megépítés óta mind ez ideig békével birták; mindazáltal meggondolván mind az időnek változandó állapotját, mind az emberek halandó voltát, hogy mind magok a mi időnkben, mind utódaik a mi utánunk valók idejében azon helyeken való építésben és azok birásában bátorságosabbak legyenek: szorgalmatosan esedezve kérének arra, hogy mint ez ideig, ugy ennek utánna is a megnevezett felső-vári házaknak örökösen való birásáról, mindkét városúl

őket biztosítván, adnánk róla nekik levelet, melyért ők is mindenekben hálaadó-voltokat és engedelmességöket igérvén a két városnak, erre kötelezték magokat: hogy mind békességes időben, mind penig háboruságnak idején velünk, kiváltképpen pedig szorulásnak idején a közönséges jó dolognak, ugy mint békességünknek, fejünknek oltalmazására és megmaradásunkra, valamit feltalálhatnak és szükségesnek ismerünk lenni, vagy élés-adás, fizetés, várépítése, avagy annak minden egyéb gondviseléséhez tartozó szükséges egymás dolgoknak megszerzésére való költséget és illendő segítségeket nézi, valami ő reájok illik: postálkodáson, fegyverfogáson, és egyéb religiok megbántódásán kivűl minden terehviselést a közönséges jó dologban készek lesznek ők is velünk egyenlő akarattal hordozni. Annak felette mivel ez ideig azon megnevezett felső-vári házoknak adója, Redeki uramtól megvett ház adójával együtt tiz forintra van rendelve, azt a szerint administrálják is; de látván mind az drabant fizetésében, mind pedig egyéb sok rendbeli szükséges dolgokban a fogyatkozást, azoknak is segítségére lenni akarván: a tiz forint adóhoz jó akaratjok szerint igérnek még két forintot adni, az az ezentúl jövőre évenként 12 forintot, ezenkivül drabantoknak minden évben 12 kenyeret és két pár jancsár sarut. Ha pedig történék, hogy jövendőben pusztán hagyván a várat, sem drabantot nem tarthatnának, sem nem laknék senki benne, s mégis valaki olyankor is a megigért adót rajtok felvenni akarná és velek megfizettetni, akkor se ők, se maradékok — mint szintén több városbeliek — az adófizetéssel ne tartózzanak. A mely kősziklát pedig az árok felől a magok háza közt pinczének az árok szélire igen kivágtanak, az útat elfogván, hogy azon elé mind a kis-ajtóra, mind attól viszsza szabados járás lehessen, az árok felől ki a falból, mikor építni kezdik, erős függő lábakat hagyván, karfával és korláttal jól megmegcsinálják, ugy hogy azon pinczére építendő házak mellett szabad és bátorságos járásra való köz út lehessen. A kis ál-ajtó kulcsát pedig ennekutánna nem ők tartják, hanem a kapus drabantoknak, vagy a két városból arra rendelt gondviselőnek kezébe adják. Végezetre a fenn elősorolt házakon kivűl többet sem kész házat, sem ház helyet a két város hire és akaratja ellen senkitől nem vesznek, sem nem foglalnak. Mi is azért mind nemes és köz renden levő fennevezettek megtekintvén velünk mind egy helyben és külső társaságban együtt lakásokat és szomszédságos atyafiságokat mind pedig a közigazságot: igérjük magunkat közönségesen nekik,

hogy megnevezett felső-vári házak birásában sem magokat, sem maradékjokat meg nem háborítjuk, sem pedig egyebeknek, kiket evincálhatunk ez dologban, megháboríttatni őket nem engedjük, sőt azok szabados birásában biztosítván, ha miben szükség idején a mi segítségünk és jó akaratunk kivántatik, minden segítséggel és oltalommal leszünk, mind kapun, ajtókon, fa, viz, és egyéb szükséges éléseknek oda be a várba vagy onnan kihordásra velünk együtt szabados jövést-menést engedvén nekik a fenn kitett föltételek megtartása mellett." Aláirva az oklevél elején említettek által.

Ezen új keresztények számát is emlékezetben hagyta az egykoru Szalárdi „Siralmas Krónikájá"-ban, igy irván az 1622-k évi eseményekről. „A fejedelem Magyarországról új keresztényeket majd kétszázig valót (ha nem többeket) mindenféle mesterembereket feleségekkel és gyerekekkel behozatván, azokat Alvinczen a Maros fordulásában igen alkalmatos kis helyre nagy privilegiumokkal, szabadságokkal megtelepítette, a hol a hegyek közt igen nagy kősziklatetőn, nagy erős helyen egy puszta várat is adott nekik, s azt is idővel megépítették, alatt is az említett helyen oly igen nagy kiterjedt udvart, mindenféle mesterembereknek való különféle műhelyeket, lakó-házakat, sok szép szőlőket, különbféle majorkodáshoz való kerteket építvén. Minemü hasznára voltak ezek a fejedelemnek és országnak megtelepedésöktől fogva, a mindennapi próba mutatja. (Siralmas Magyar krónika II. k. V. rész 62. l. 1854-ki kiadás.)

Öröm látni a gondos fejedelemnek századokkal ezelőtt a hazában az ipar és mesterségek meghonosítására tett bölcs intézkedéseit. Látszik, hogy Bethlen Gábort az iparűző morvák befogadásánál egy nagy és szép gondolat vezette. Ő nem tekintett nemzetiségökre, nem nézte, minő hitet vallanak, hanem azt, mily szükségesek országának, mily hézagot pótolnak a műipar mezején. Utódai és később a hazafiak is e politikai számítás szinvonalára emelkedni nem birva, lassanként elvették tőlük mindazt, a mi őket szorgalomra s új hazájok iránt ragaszkodásra birhatták, kiváltságaikat és kedvezményeiket. S ezen törekvésnek még az őket behivó fejedelem alatt látszanak nyomai ezen külföldi hasznos iparosokra írigykedő hazafiak részéről. 1627-n ápril 4-n tartott országgyülésben a a 6-ik törvényczikk marháikat és vagyonukat limitáltatni rendeli .... Szűkkeblü törvény, megőlő betüje a munkának és szorgalomnak! Az október 24-ki országgyülés ismét sürgette azt, azon indokból,

hogy az Anabaptisták az ország többi iparosai felett állanak kedvezményben s jóllétüknél fogva. Átalában ugy látszik e korszak köz irataiból és nyilvános cselekményeiből, hogy Erdély lakói saját önzésüktől menekülni nem tudva, nem fogták föl meszszelátó bölcseségü fejedelmök politikáját; a miben ellene nem tehettek — a behivást és adományozást — elnézték, sőt a törvény meghozását sem gátolták, hihetően azért, hogy nem volt bátorságuk nyilt föllépésre az üdvös szándék ellen; de alattomban idegenség támadt szivökben, amazok kedvezményei — ámbár egyenesen az ország műiparának emelésére voltak irányozva — bántották őket, s a fejedelem akaratát közvetett útakon, a hol lehetett, meghiusítni igyekeztek.

Az első ízben megkisérlett és meghiusult vagyon limitálással 1642-n ismét föllépték ellenök, s kivánták, hogy a többi hazafiakéval az ő javaik is limitáltassék; 1659-től fogva, midőn Erdély siralmas napjai II. Rákóczy Gy. szerencsétlen lengyelországi hadi vállalata után immár elkezdődtek volt, 1662-ig, adófizetésre szoríttattak, így 1659-n 1000 tallér rovatott rájok, 1660. kétizben ezer-ezer, októberben 2000 tallér, oly módon, hogy ha meg nem fizetik, annak kétszeresével fognak terheltetni; 1662-n fejenként 8 tallér. 1673 és 1675. Apaffy Mihály ismét pártfogolni kezdette őket és kiváltságaikban védni; 1692-n gr. Bánffy György Erdély kormányzója és Cancellár gr. Bethlen Miklós szintén védlevelet adtak az alvinczi Anabaptistáknak, meghagyva szigorúan: „hogy őket rendkivüli végrehajtásokkal, adókkal, és más szolgálat nemeivel terhelni senki ne merészelje, hanem ők a régi fejedelmektől kapott kiváltságaikban, melyeket a mostani fejedelem, I. Leopold is hitlevelében immár helyben hagyott, tovább is megtartassanak“.

Azonban a nemzeti fejedelemség megszüntével gyorsan és rendkivül megváltozott az ő polgári állapotjok is. Erdélyben egészen más irányt vett a politikai élet és kormányzás. Az országos érdekek háttérbe szorultak. A magán és közszabadság megingott. Az ipar és kereskedés többé nem volt önálló nemzeti és hazai beligazgatási és kormányzati czél. Az ezeket védő szabadalmakat irtani kezdették védelem helyett. Igy lőn, hogy az Anabaptisták is számban és jóllétben bámulatosan alásülyedtek. 1715-n Alvincz urbéri öszszeirásában róluk az iratik: „az Anabaptisták birnak 14 egész telket egy nagy udvarházzal egy végtében, birnak több szántókat, szénaréteket, szőlőket, boldog emlékezetü Bethlen Gábor fejedelem kiváltsága szerint mindenféle termésökről tizedet fizetnek;

mivel régen mind mesteremberek voltak, a kastélyt kiki a mestersége szerinti dolgokban félfizetésért tartozott szolgálni, valamint áruikat is annak voltak kénytelenek eladni. Most kevesen űzik mesterségöket, honnan a kastélynak kevéssé vannak javára.“ Szomoru bizonysága az Erdélyre a XVIII-ik századdal következett nagy catastrophának!

Ezen hivatalosan kimondott súlytó vélemény és ténymegállapítás után már a mint az időköz 1727-ig nem nagy, ugy ezen boldogtalanok polgári viszonyai teljes megváltozására sem kellett sok előkészület, a mi ez évben valóban meg is történt. A kamarai igazgatóság és az új keresztények megegyeztek abban, hogy ők évenként a fiskus földesuri joga elismeréséűl díj — taxa — czím alatt fizessenek 150 r. forintot, a kamara pedig megigérte, hogy mészárszéktartási jogukat viszszaszerzi. Már ekkor anynyira el voltak fogyva és gyengülve, hogy az 1722-diki öszszeirás csak 23 egyént talált. Ekkor még volt papjok, de oly szegények voltak, — mondja az öszszeiró bizottság — hogy a rájok rótt 150 forintot együtt sem tudták megfizetni; kézi mesterségüket sem folytatták, sőt elfelejtették; a katholikus püspök mészárszék tartási jogukat elvette. Ezért kellett a fiskusnak azon öszszeget szabad egyezés szerint megigértetni. Igy lőn, hogy azon tartozást, mit a nemzeti fejedelmek alatt természetben, később készpénzben róttak rájuk, végre kiváltságaik csaknem teljes fölfüggesztésével, egyenesen az Alvincz-kastélyhoz tartozó uradalomhoz kezdették sorozni s őket minden közterheknek alávetni. Pedig kiváltságaikból világos, hogy ők 1.) csak a fejedelem irányában voltak lekötelezve, 2.) adománylevelök teljességgel nem az, hogy az ő birtokuk valaha Alvinczhez tartozott volna; 3.) Alvinczen ma is oly jók felesen vannak, melyek a fiskusi uradalomhoz nem tartoznak és a melyekben a fiskus adandó esetben örökösödhetik.

Azonban még ezeknél is sokkal keserűbb megpróbáltatás az, melynek ők 1763-ban vallási tekintetben ki lőnek téve. Mária Therézia királyné a katholikus vallás iránti tulságos buzgalmától indíttatva, megparancsolta az alsó fejérmegyei tisztségnek, hogy az alvinczi Anabaptistákat szólítsa fel, hogy vagy a katholikus vallásra térjenek, vagy 6 hét alatt az országból eltávozzanak, papjaikat pedig azonnal eltávolítsa. Ezek ugy nyilatkoztak, hogy azon vallást, melyért hajdan régi hazájokból számüzettek, akkor is követni fogják, ha most másodszor számüzik őket, s készek minden javaikat

azonnal itt hagyni. Kérik azonban a felséget, hogy mivel ők nem megszenvedettek, de behivottak, kiváltságokkal birók és adományosok, vallásukat nem titokban, de nyilván s a törvény védelme alatt gyakorolták, kiváltságukat pedig sok kegyes fejedelem s a többek közt I. Leopold is 1702-ben márczius 9-én megerősítette, eddigi állapotjokban hagyassanak meg, vagy ha ez nem lehetséges, legalább télire hajlékaikból ne űzessenek ki, tavaszig szenvedtessenek meg, hogy addig ingó s ingatlan javaikat adhassák el, ne legyenek bújdosókká nejeikkel s gyermekeikkel télnek idején!

Később azonban mégis meggondolkozva, másra határozták el magukat, hajolva a királyné akaratja felé, a ki 1767. május 2. kiváltságaikat megerősítette, s királyi végzése előzményében ugy emlékezik rólok, mint a katholikus anyaszentegyház megtért hiveiről (Fratres Moravici, antea sectae Anabaptistarum addicti, nunc vero ad Christi ovile reducti). Ez az iménti fenyegetés után egy-két évvel történt. Ma el vannak vegyülve a közönség többi népsége között: nevök és emlékezetök, kiváltságaik és szenvedéseik itt-ott fenn levő emlékei a haza köztörténet folyamába olvadtak bele, mint hajdankori események érdekgerjesztő kutatási tárgya.

Még egy vonást kell adnom e silhouette-rajhoz. III. Károly és Mária Therézia alatt is költözvén be kivált a királyföldre Morvából Anabaptisták, a buzgó királyné 1764-n ezek megtérítésére is egy ékesen szóló szerzetest, Petauer Antal jezsuitát küldötte, s miután az czélt nem ért, a szász superintendenst, a nagy tudományáról hires Haner J. Györgyöt kérte fel a kormány a szász vidékeken és falvakban levők kikérdezésére s valláselveik kitanulására. Ez 1764. febr. 9-én tett hivatalos följelentésében a négy különböző helyen lakó anabaptistákat külön fölszólítván, lényegben mind egyféleképen nyilatkoztak. Hitczikkeik — a mint a püspök saját vallomásaik után leirta — ezek: 1.) A Sacramentumokról a Szentirásban nem olvastak; üdvet nem azok, de Krisztus által nyerhetni. 2.) Isten nem parancsolja a gyermekek megkeresztelését. Ezt akkor kell tenni — ugy vélik ők — mikor a keresztény anyaszentegyház tagjai leszünk. Szükség esetében minden keresztény keresztelhet. 3.) Krisztus teste az urvacsoránál nincs a kenyérben vagy ostyában, mert ő mennybe ment, az csak emlékjel s az üdvesség külső eszköze. 4.) A gyónás nem Isien parancsolatja, a bűnt csak Isten bocsáthatja meg. 5.) A vasárnap és ünnepek megülését nem parancsolja a szentirás és Isten. 6.) Kereszténynek szabados úton nem

lehet semmi külön és kizáró tulajdona, jó keresztények közt vagyonközösségnek kell lenni. 7.) Kereszténynek tilos eskünni, mást arra kényszerítni, más ember életét elvenni sat. Végre kijelentették — jegyzi meg a püspök — hogy ezen hitöket semmi mással föl nem cserélik, s mellette élni és halni készek."

A királyné nem engedett, nekik kellett vagy meghajolni, vagy távozni. Kiket a kénytelenség meg nem hajtott, régi honjukba tértek viszsza, mások a szászok között vagy az Oceánon túl kerestek új hazát.

Kozma Gergely.

1774—1849.

(ÉLETRAJZ, IRODALMI TÖRTÉNETI ADALÉKOKKAL.)

KOZMA FERENCZTŐL.

Mindig abban a véleményben voltam s vagyok ma is, hogy egy vidéken lakó mívelt magyar embernek nem szabad kizárólagos speciálistának lennie. Teljességgel nem vagyunk még anynyian, hogy a különben oly nagy fontosságu elvnek, a munkafelosztás elvének teljes megvalósithatását remélhetnők. A tudomány és müvészet minden vivmányainak és a hasznos ismereteknek terjesztése, a csudákat mivelő társulási szellem ápolása, ha szükség: vezetése minden téren, oly kötelességek, melyek majd minden vidéken egy-két ember vállaira nehezednek. S ez egy-két ember gondolkozásmódjától és érzületétől függ, hogy az anyagi és szellemi pangás meddig tartsa, sőt hovatovább ragadja, testi és erkölcsi lényében rohamosan sülyedő népünket rabigájába. Ha ez egy-két ember állását missionak, ismereteit, tehetségét, lelkesedését nemzeti tőkének tekinti, melyet sem önzésből kifolyólag, sem kényelemnek okáért a közhasználattól elvonni nem szabad: akkor a nyomor lassan-lassan öszszevonja felettünk kiterjesztett sötét szárnyait, s egy jobb kor hajnalfénye boldogitó sugarakat vet a közjó szolgálatában öszszeomló poraira.

Természetes, hogy a dicsőség- és halhatatlanság-szomjazók s a kásztszellem által nyomott szakemberek kicsinyléssel, sőt néha boszankodással tekintenek e dilettantismusra, nem fogván fel, hogy ez elvek egy nemzet életében sokszor hasznosabbak a kizárólagosság diplomátizált elvénél.

Igy van ez napjainkban a társadalmat illetőleg, mely szakitván multjával s mindennel, a mi ősi és egyszerü, egy oly ingoványos talajra jutott, honnan a nemzet magával vitt érdekeit csak mentő kezek védhetik meg.

Igy van ez az anyagi téren, hol a nagy nemzettestet, a népet és kis-iparos osztályt a koldusbottól csak ugy menthetjük meg, ha a dilettánsok száma mindenfelé ezer- meg ezerekre szaporodik.

Igy volt ez századunk elején irodalmunkkal, melynek szakszerü hivatott mivelői is, pártolói is kevesen voltak; melyet a hatalom a maga censura-nevü gilottinjával, a nagyok közönyösségükkel és hidegségükkel, az alsóbbak tudatlanságukkal üldöztek és segitettek hontalanná lenni a hazában.

Hogy ez időben egy-egy irodalombarát, ösztönöztetve a legtisztább hazafiság és nemzeti érzület által, minő szolgálatokat tehetett és tett az ügynek, arról ma keveseknek van fogalma. Az irodalomtörténet se méltányolta még ez érdemeket, mert ezek, mint mellékkútfők, megnyitva előtte nem voltak. Hiányoznak nagyjában még azon korrajzszerü tanulmányok. melyek a dilettantismus szolgálatait tüntetnék fel.

Irodalomtörténetünk még csak egy olyan szindarab, melynek hőseit és főszerepeit ismerjük, de a mellékszemélyek és cselekvények, az epizódok ismeretlenek és kidolgozatlanok. Pedig a hősök erejének eszközei többnyire ezekben vannak elrejtve, s hatásuk teljessége ezekben tükröződik viszsza. Irodalomtörténetünk nagy alkotása meg van. A halhatatlan Toldi átlási erővel alkotta meg e művet; de az epizódok beillesztését, a mellékcselekvények szinrehozását a jelen és jövő nemzedéknek hagyta fenn. A nagy szellemáramlat hatalmas folyamát tevő és tápláló hegyi csermelyek még irodalomföldrajzi kutatásokra várnak. Egy ilyen kutatás eredményét mutatjuk be a következő sorokban, melyek egy porszemnyi adalékot valamint átalános kultur, ugy irodalomtörténetünkhez is szolgáltatnak.

Egyszersmind egy alakot tüntetünk föl, kinek dicsőség, ragyogó fény és világra szóló hirnév nevét nem környezi; de a ki e sorok elején emlitett elvek megvalósitása által lelkében több gyönyört és boldogságot érzett, maga körül több világosságot, meleget és áldást terjesztett, s nemzetének és honának többet szolgált, mint igen sok halhatatlanitott középszerüség.

Kozma Gergely, szentgericzei unitárius esperes id. Kozma Mihálynak, az egyháztörténetirónak ötödik gyermeke volt.[1]) A legifjabb, de a szellemiekben atyjának legméltóbb utóda.

[1]) Testvéreinek életirati főbb adatait lásd Kozma Mihálynak a „Temetési Alapigék“ mellé csatolt életiratában.

Született Szent-Gericzén 1771 szeptember 19-én. A tordai unitárium gymnásiumba vitetett 1782 októbere 30-án. Itt és Kolozsváron bevégezvén tanulását — mely alatt atyja öszszesen 410 forint s 52 dénárt költött rá[1]) — 1797 szeptembere 10-én atyja mellé megy káplánnak. A főiskolából való távozásakor Mikó Sámuel egy búcsu-dalt irt hozzá, melyet az egész ifjuság jelenlétében közvetlenebb barátai elénekeltek. A dalban előforduló: „Előljárónk ím búcsuzik"[2]) azt mutatja, hogy ő az intézetben iskolafőnök volt. 1798 oktobere 14-én atyja elhalván, a következő november 27-én ugyanott rendes pappá, 1816-ban köri jegyzővé, 1817-ben esperessé, később pedig egyházi közigazgatóvá választatik. Esperesi hivatalát e helyen 1833-ig, s ekkor innen Kövendre vitetvén, ottan 1849-ig — tehát 32 éven át — folytatta.[3]) Papi hivatala 52, élete 75 évre terjedett.

1807-ben családot alkotott, nőűl vevén Nyárád-Szentlászlóról dézsfalvi Pataki Pálnak, nejétől káli Nagy Ágnestől született leányát, Annát, kitől 1825-ig hat gyermeke születik, u. m. Ferencz (1807. nov. 29.). László (1810. márc. 6.), József (1812. aug. 27.), Endre (1817. szept. 24.), Susánna (1820. aug. 1.) és Tamás (1825. jul. 29.)

Közülök a fiuk mind Székely-Kereszturon kezdették tanulásukat és Kolozsváron végezték, hol Ferencz és József seniorságot viseltek.[4])

Pályájukra nézve: Ferencz és Tamás pap lett. Az első 1836—1845-ig paposkodott H. Karácsonfalván és Csekefalván, hol jul. 13-án, 38 éves korában meghalt, hátragyván négy fia közül a másfél éves legkisebbiket (ez életirat iróját). Tamás, Sárdon és Recsenyéden folytatott papsága után, jelenleg Csehédfalván él e minőségben.

László és Endre ügyvéd lett. Az első a kir. guberniumhoz neveztetett ki szegények ügyvédének. A szabadságharczban mint hadbiró működött. Aradon elfogatván, besoroztatott, Olaszországba

---

[1]) Atyja „Diarium"-a szerint, melyben a fivérei és nővérére ett öszszes nevelési és kiházasitási költségek részletenként fel levén sorolva, érdekes képet nyujt az osztálynak, melyhez e család tartozik, mult századbeli háztartási viszonyairól. A diarium jelenleg Kozma Endre birtokában van, M.-Vásárhelyt.

[2]) A búcsu-dal egy emléklapon, Kozma G. „Emlékeztető könyvében" olvasható.

[3]) Protoc. Consistorii, 1816, p. 525; 1818, p. 207; 1833; 76-ik j. sz.

[4]) Protoc. Consist. 1833. 199. j. sz. 1836. 100. j. sz. 1840, 74. j. sz.

hurczoltatott, hol két sanyaruságos évet arra használt fel, hogy az olasz nyelvet megtanulta. Később Würtemberg herczeg kiszabaditotta, Gráczba magához vitette, hol miután az olaszországi kholerából hátramaradt szárazbetegségéből a herczeg udvari orvosa által kigyógyittatott, Kolozsvárra tért viszsza.[1]) Itt hivatal nélkül élt 1861-ig, mikor gr. Mikó Imre alatt ismét szegények ügyvéde lett. Később gróf Péchy mellett kir. biztossági igazgató. A kir. biztosság feloszlatásával nyugdíjaztatott s 1874. decz. 4-én bevégezte viszontagságteljes életét, megsirattatva számos rokonai, barátai és ismerőitől, mint az emberek legjobbjainak egyike.

Endre a szabadságharczban szintén hadbiróvá neveztetett ki. Fejér Márton és Végh Sámuellel együtt lakva, joggyakornokoskodott M. Vásárhelytt. Ugyanitt ügyvéd lett. Családot alkotott, melynek boldog körében él ma is. 1872-ben elvállalta az állami uradalmi ügyészséget.

József az erdőszetet végezvén Selmeczen, állami erdőszeti állomást nyert Zalathnán és Topánfalván — s az oláhok által mint honvéd öletett meg a havasok között 1848-ban.

Susánna gyermekkorában meghalt.

E terjedelmes család gondjai között Kozma Gergely nemcsak papi hivatalát folytatta kiváló példányszerüséggel, de időt és erőt szentelhetett a nemzeti mivelődés, a tudományok terjesztésének nagy munkájára is.

Nemzeti irodalmunk, egyháza és a társadalom azon hármas kör, melyeknek lelkesült, odaadó hű szolgálatában egyaránt méltánylandó érdemeket szerzett nevének. Ezen három irányban kell tehát figyelemmel kisérnünk életének nyomait.

Nem közönséges tehetsége s hajlamai, valamint a mult század végén és századunk elején megindult e nemü élénk mozgalom egyaránt a nemzeti irodalom felé vonzották lelkét.

Első kisérletei a nemzeti szinészet első mozgalmaival esnek öszsze Kolozsvártt. E helyen is t. i. a mostani állandó nemzeti szinészetnek, a szinház épitését megelőzőleg, előtörténete van. A szinház és szinészet szükségességének érzete itt sem születhetett

[1]) A herczeg neje gr. Rhédey leány volt s ennek ismeretsége eredményezte férje közbelépését.

egy pillanat alatt. A szinpadat játszó szinek s a szintársulatot műkedvelők előzték meg, most egy, majd más magánházat rögtönözvén Thália templomává. Kolozsvár idősbjei közül még ma is sokan fognak emlékezni ifjukoruk ez édes élményeire. Nekik kedvtelés volt az egész, nem is sejtvén talán, hogy e mustármag egykor a nemzeti mivelődés egy hatalmas élőfájává fog ízmosodni. De ez élőfa kellemes árnyában nem szabad elfelejteni azokat, kik a magot a talajba ülteték. E műkedvelők, kik közül nehányat mindjárt névszerént is megemlitünk, már a mult század végén útat egyengetének a művészet diadalszekerének. Köztük volt Kozma Gergely is, mint műforditó. 1794-ben, még mint gymnásiumi tanuló forditotta Kleist Christián „Sénéka" czimü három felvonásos szomorujátékát. A kezemnél lévő kézirat csonka példányán — a személyek elejébe jegyzett nagy betük a játszók neveit jelentik.

Ezen s későbbi forditásaihoz szükséges németnyelv ismereteit mint a b. Bruckenthálok nevelője szerezte, kiknek házánál is lakott Szebenben mintegy másfél évet, hol e mívelt kör, a gazdag könyvtár, a német irodalom kincseinek megismerése, olyan benyomásokkal töltötték el lelkét, melyek egész életére kihatottak és irányadók lettek. Innen a német tudományosság előtti meghajlás, mi forditási törekvéseiben észlelhető; innen a schveizi tanügy szellemének nyilvánulása egy pár müvében és terveiben; innen a könyvtár-alapitási és irodalom-pártolási nemes szenvedély fölébredése; innen a gyümölcs- és virágkertészet iránti különös előszeretete.

A Bruckenthal-háznál több előkelő szász ifjuval jött ismeretségbe, minek folytatása volt baráti viszonya a Fronius, Fabritius, Seivert és Bedeus-családdal. Utóbbinak József nevü ifju tagja vele Kolozsvárra ment s egész ottlétében tanitványa volt, s vele pap korában is élénk levelezésben állott. Bedeus magyarul, ő pedig németül irt, s egymás leveleit kijavitva küldötték egymásnak viszsza, igy oktatva tanitó és tanitvány egymást saját anyanyelvére.[1])

A Bruckenthal-házzal való összeköttetése is fennmaradt élete végéig.

Ime tehát képzettségének, nyelvismereteinek s egyetemes tudományos tájékozottságának egyik kulcsa!

Tanulókori irói müködésének folytatása a „Szerotsen Rabok" czimü dráma magyarra forditása volt — Kotzebue-től. E darabot a kolozsvári műkedvelő társaság többször adta elő, mire vo-

[1]) Egy ilyen levél Bedeustól, 1798-ból, birtokomban van.

natkozólag érdekes adatokat tartalmaz ifj. Gedő Józsefnek Kozma G.-hez 1803, jan. 11-ről intézett levele, melyben erre vonatkozólag a következőket mondja: „A „Szeretsen Rabok“ most közelebbről játzodtatott el a játtzó színen; a hallgatók öszszetömülve állották; sokan kéntelenek voltak, hely nem léte miatt, viszszatérni. A játtzása helyesen esett. Lang Zameot, Langné Adát oly megelégedéssel játzodták, hogy a közönség a játék végével mind a kettőt tapsolás közt kiáltotta elé s igen érzékenyül mutatta ki örömét. Sáska Johnt, Kótsi Williamot, Jantsó Nadály Pált még jobban játzodta, mint elébb; Kontz Ajost, Ernyi Truzot, Saskáné a szeretsen asszonyt, ki gyermekét megölte, igen jól játzodták; Simén Borbára Lillit nem oly természetesen s elevenen, mint néhai Kontzné. Ebből láthatod, hogy a próbált Játtzók adták elé a darabot és a Rollák igen jól voltak kiosztva. De a publicum is nagyobb megilletődéssel fogadta, mint ezelőtt, ugy hogy magam is könnyeztem egyrészint a játék felséges festései s vonásaitól megillettetve, de másrészint azon öröm miatt, hogy nehányakat szemléltem könynyezni, mely a többi közt jele annak, hogy a szép játékot a mi hallgatóink belső érzései is ki tudják választani. Egy szóval mindenfelé oly megelégedést vettem észre, hogy ezen Darabot még néhányszor nagy haszonnal játzodhatja a Társaság — s a mikor játzodtatását kihirdették is, köz tapsolás hangoztatta a néző piaczot.“

Mekkora haladás ez 1798 óta, midőn Gedő ugyanezen darab előadása után — miben ő maga is tényleges részt vett — igy nyilatkozik: „a mü publicumunk nem ért meg ilyen játéknak elfogadására, mert se nem érti, se nem érzi.“[1]

Hogy e szindarab azon időben kedvencze volt a kolozsváriaknak, anynyit a fennebbi levélből biztosan megállapithatunk. Ez egyfelől mindenesetre a darabnak magának tulajdonitandó; de tagadhatatlanul érdemei voltak benne a forditónak is. Már csak maga egy darab szerencsés megválasztása oly időben, midőn a szinészetnek nemcsak magát kellett megteremtenie, de egyszersmind publicumot is; midőn a publicum szini érzéke és ízlése embriojába vagy semmit, vagy csupán jót lett volna szabad játszani; midőn az első benyomások szerencsés vagy szerencsétlen iránya egy egész korszak kultur-törekvéseire kihat: akkor egy ilyen választás átalános irodalmi tájékozottságot, a miveltség szükségleteire nézve biztos ité-

[1]) Gedő J. levele Kozma G-hez 1798. jan. 14.

lő tehetséget mutat és magában is érdem. De ez még teljességgel nen elegendő az idegen nyelvü darabokkal szembe. Ha a forditás nem sikerült, tönkre megy a legjobb darab is. S századunk elején ez még a legkisebb baj lett volna. Ma a nyelv fejlettségének magaslatán való állást követelünk az iró és forditótól; de nyelvünk és irodalmunk ujjá születésének korszakában neki a közönséges nyelvérzéken és szokásos nyelvmüveltségen fölülemelkedni és vezérkednie kellett. Létjogot akkor egyéb nem adhatott. S hogy a „Szeretsen Rabok“ forditója a megválasztás érdeméhez a forditását is csatolta, azt nemcsak a darab fennjelzett kedvelt voltából következtetjük, hanem — és leginkább — azon feltünésből, mit az a legkomolyabb irói körökben keltett. A forditás ugyanis 1802-ben nyomtatásban is megjelenvén Pozsonyban, nemcsak a kiadó Landerer szól arról igen hizelgően, midőn tudatja, hogy a „becses s tudós munka a sajtóbul felszabadulván, szabad szárnyán megmutatja magát a bölcs világ előtt“ — s kivánja, hogy a forditónak „a magyar tudományok elősegélésére buzgó iparkodási Hazánk' hasznával és tudós nevének öröködésével koronáztassanak:“[1]) s a megjelent mű egyszeri futó olvasása után nemcsak Döbrentei kéri forditótól annak egy példányát alaposabb átolvasásra s egyszersmind arra, hogy „kösse vele is azt a kötelet, melynél fogva a hazai tudományos boldogságot elősegiteni igyekező munkálkodások édesebb ízt nyernek,“[2]) nemcsak Csokonaiban keltett maga iránt tiszteletet; hanem a nagyok nagyja Kazinczy is sietvén a darabot megszerezni, midőn azt átolvasta, igy ir 1802. deczember 19-én Regmecz-ről a forditóhoz: „Minapi emberem üresen jöve Kassáról, de a tegnapi meghozta a „Szerecsen Rabok“-at. Ha ez első munkája az Urnak, ugy örvendek dicsőségén, melyet jövendőlő Lélekkel látok. Mit nem fog az nyujthatni, megerősődvén a munkában, a ki igy kezd? (Kozma G. a mű forditásakor 22—23 éves lehetett.) Vannak ebben is botlások, meg tévedések: de a forditás bátran összve mérkezhetik azokéval, a kik magokat nagyoknak gondolják; az férjfit mutat. Légyen bár álom az a hir, az a ragyogás, az a halhatatlanság, mely a fiatal irót tollnak heviti: az a szerencse, hogy a firkálgatás által kedvesekké tesszük magunkat a nemzet legjobbjai előtt, hogy bennünket olyak ismernek, a kik különben neveinket nem hallották volna, édes jutalom.“

[1]) Landerer Mihálynak Pozsonyból, 1802. jan 22-éről irt leveléből.
[2]) Döbrenteinek O-Andrásfalváról 1809. mart. 6-án irt leveléből.

Ezután sürgeti a correctiót s „legszivesebb barátsága és becsülése jeléül „Barátságos jegyzések a Kozma ur Szerecsen Rabjaira" czim alatt közli is egészen magánczélra irt birálatát a forditásról, mely becses adatokat tartalmaz azon kor nyelvtani állására és törekvéseire — s igy végzi levelét: „Ismét azt mondom, a mit első hangzattal mondtam az Urnak: a mi lelkeink rokon lelkek!"

Nagyon jellemzi a kort, hogy abban egy dráma sikerült forditása, mint irodalmi esemény fogadtatik. Ha azonban meggondoljuk, hogy nyelvünk drámai szépsége — mert drámánk nem is létezett — menynyire fejletlen volt, egészen megfogható lesz előttünk a nagy nyelvújitó azon lelki öröme, melyet egy hivatott kéz erőteljes alkotásán érzett. Anynyival inkább, mert e kéz támogatandó volt őt a „Dea Debreczen" (mint egy levelében nevezi) által már üldözőbe vett nyelvújitásban, s később nem kis mérvben támogatta is műveinek nagymérvü terjesztésében és olvasó közönségének növelésében. Anynyi való, hogy Kozma Gergely részére e siker a Kazinczy barátságát és nagyrabecsülését állandóvá tette ugy, hogy ez őt nemcsak magánleveleiben emliti a legelőkelőbb irók között, de erdélyi utazása alatt, 1816-ban személyesen is megismerkedvén vele, e találkozás emlékének a következő sorokat szenteli: „A mint Szent-Benedek mellett elmenénk, egy kék tálárisu pap, bajuszszal és szakál nélkül, hermelin kabaláján, hasonlón cselédje is, megálla a Gyulai szekere mellett. A kék táláris Magyarországon sem szokatlan, valamint a bajusz nem némely papoknál, szakál nélkül; de nem értém azt az ismeretes, biztos bánást. S ime most a pap sarkantyut ada lovának, s sebesen jöve felém, a mit még inkább nem értettem. Egy férfi vala, kit szerencsém volt mind leveleiből ismerni, mind dolgozásaiból: Kozma Gergely ur, szent-gericzei unitárius prédikátor, a „Gályarabok" forditója." [1])

„Még beszélénk vele, midőn egy cseléd jött, s kére urának nevében, térjünk be". S gróf Toldalagi Zsigmondhoz betérve — „Kozma ur kinosan vála el tőlünk; halaszthatatlan dolgai voltak. Rágondolá magát útjában, s dolgait cselédjére bizá; maga jött, s társaságunkban tölté az estvét. Megillete jósága, s ugy fe-

[1]) A „Szerecsen Rabok" itt már „Gályarabok" czimmel emlittetnek. Az első Kazinczynak sehogy sem tetszett, s ő birálatában a helyett — bár merésznek nevezi — „Néger Sklavok"-ot tartana találóbbnak. A „Gályarabok" czim azt sejteti, hogy a mű talán második kiadást is ért.

lejtém kék talárisát, s bajuszát szakála nélkül, mint hitét, melyre semmi gondom. Szeretem a meleg vért, a meleg érzést; több az mindennél" [1]).

Szinirodalmunk és a kolozsvári nemzeti szinészet történetében, a fennebbiek szerint, a Kozma Gergely nevét emlitetlenül hagyni igaztalanság. Kicsinylésnek nem is nevezhetem, mert olyan dolgot, a mi egy Kolozsvár mivelt közönségének hoszszabb időn át szellemi élveket nyujtván, szini érzékét fejlődni segitette, a mi nevezetes, irókat s köztük egy Kazinczyt lelkesedésre ragadott, kicsinyleni nem lehet. Az irodalomtörténet gondosan följegyzi a gymnásiumok ifjusága szini kisérleteit. E kisérletek hatásának első nyilvánulásai az életben azok, melyek közé a kolozsvári is tartozik. Az első állandó magyar szinház épitésének előjátéka volt ez, mely művészeti igényeket teremtett s mely ennélfogva joggal tart igényt a figyelembevételre.

1805-ben irt egy ódát gr. Teleky Mihályhoz „Uj Kertecske" czimen [2]), melyben a verselési könnyedség mellett különösen a klassika poesisben való otthonossága, s széles ismeretkörének és olvasottságának gyümölcsei ragyognak.

Hogy Kozma G-nek több művei is jelentek meg, azt Kazinczynak azon kifejezéséből is következtethetni, hogy őt dolgozásaiból ismeri. Azonban, hogy Kazinczy nagy szellemének jóslata az irói dicsőség felől nem egészen teljesedett, bár a mindjárt részletezendő érdemek magukban is tiszteletet parancsolnak, azt sajnálattal kell bevallanunk. S hogyan? a nagy emberismerő tévedett ama hizelgő itéletében?! Oh nem! az a szép tehetség, az a nyelvismeret (görög, latin, franczia, német), az az ó klassikai müveltség mélységében és elavulhatlan szépségeiben gazdag lélek, az az európai rationalismus fuvalmaitól érintett és a nemzeti megifjodás erőteljes vérlüktetésétől élete végső perczéig rugékony szellem magában igenis hivatott lett volna azon szép jóslat megvalósitására. De a földrajzi helyzet rajta is érvényesité uralmát. Ez a helyzet

---

[1]) „Kazinczy F. eredeti munkái. Második kötet. Erdélyi levelek". 208—9. l.

[2]) A mű teljes czime ez: „Új Kertetske", vagyis R. Sz. B. Mélt. Gróf Széki Teleki Mihály ur Ő Nagyságának, a nemes marosszéki főkirálybirói hivatalra, 1805-ben, martius 19-én, Maros-Vásárhelyen lett beiktattatása emlékezetére készült versezet. Irta Kozma Gergely, szentgericzei unitárius pap". Terjedelme nagy negyedrétben 28 oldal. Irónak gyönyörü, a nyomtatáshoz hasonlitó kéziratában. Kezemnél.

nagy hatalom, mely népeket tart szolgaságban, szellemeket nyűgöz békóba, nemzetekre oktroyál politikai fogalmakat, hitet, meggyőződést s szab irányt és korlátokat kulturtörekvéseinek. E helyzet a kereszténységben, protestantismusban, szabadságharczokban, népek erkölcsében, világnézletében, emelkedésében és sülyedésében mindenkor és mindenütt érvényesitette befolyását. A chinai négyezer éves kulturája mozdulatlanul áll; az áfrikai néger néger marad; az amerikai a fejérrel vegyülve új race-ot alkot; a spanyol égalj kalandorságra, a tengerparti merész vállalatokra ösztönöz; észak zárkozottá tesz, spekulácziókba mélyeszt. És az egyén korlátoltsága mit tegyen az universum korlátlanságával szemben?! . . .

Ez erővel való küzdelem emésztette fel Kozma G. szellemét is és csökkentette látható nagyobb eredményét szakadatlan munkásságának.

Századunk elején a közlekedés nehéz voltát nincs miért ecsetelnem. Csak utalnom kell egy vidéki elzárt papi állomásra, messze a müveltség minden góczpontjától; hol nagy kiterjedésü földön hijába keresünk irodalmi vezéregyéniséget; hol csupán egy ifju lélek ébredező szelleme világit a nagy sötétben környezetének és magának; lelánczolva hivatal és szegénység által; hőn üdvözölve a távol világ szellemi napjainak minden odaesett kis sugarát, de e napok közelének közvetlen melegét soha se érezve; szabadság, előhaladás és miveltség áldásaiért szünet nélkül epedezve, de ezek szolgálatára égő vágyát és tehetségét egy szűk kunyhó néma falai közé zárva: elég ezeket érintenem, hogy Kozma Gergely szellemi elszigeteltségét, mondhatnám rabságát az olvasó elképzelje. Nem az a csuda, hogy nevét csak enynyi irói dicsfény környezi, hanem az, hogy ily helyzetben a névtelenek milliói között ő is örökre nyomtalanul el nem enyészett.

Azt irja neki Kazinczy azon levélben, mely mellett a „Szerecsen Rabok“-ra irt birálati megjegyzéseit közli: „Menynyit kellett volna annak köszönnöm, a ki midőn pályámat futni kezdettem, igy kapott volna honom alá!“ E felsohajtás egy kis módositással egészen Kozma Gergelyre illik. Menynyit köszönhetett volna ugyanis ő, ha földrajzilag el nem szigetelve, egy Kazinczy vagy hozzá hasonló iró közelében, vagy legalább gyakrabbi érintkezés utján nyerhetett volna támogatást és irányt munkásságában! Ennek hiányában elforgácsolta erejét, s az az erő, mely oszlopok emelésére volt hivatva, apró jeleknél nem hagyhatott egyebet maga után.

Méltán oszthatjuk azon sajnálkozást, melyet Kazinczy Kozma G-nek egy nyomtatásban megjelent halotti prédikácziója felett, 4-ik levelében igy nyilvánit: „Az ur munkáját általadtam Csokonai urnak Debreczenben, s olvastattam vele az ur levelét. Ő nagyra becsüli az ur emlékezését, s ajándékát velem együtt szivesen köszöni. ...Szánt'uk az urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti izetlen irások tételére kényszeríttetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog birni, hogy barátomnak esmerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philologikai jegyzéseimet szaporithatja". Mintha mondaná: miért pazarlod ilyen dolgokra idődet és azt az erőt, mely hivatva volna maradandó becsü dolgok végzésére?! S pedig hogy menynyi munkát forditott az oly nemü művek irására, azt csak az képzelheti, a ki nagy gonddal kidolgozott papi beszédeinek kézirathalmazát valaha szemlélte.

Nó de hisz ő pap volt, s kötelességeinek mindenben lelkiismeretes embere. S ez oly érdem, a melyet mindjárt méltányolnunk is kell. Hanem hijába! az iró sajnálkozását el nem fojthatja, látván, hogy ez erőmegosztás irodalmilag nem volt előnyös.

Az oly szépen kezdett irói pályának tehát, a röviden érintett körülménynél fogva, nem volt egy kizárólag követett iránytűje. Hiányzott oldalánál egy hona alá kapó vezető kéz. Azonban a munkálkodásban szünet soha sem állott bé. Csakhogy annak irányát egyelőre Landerer jelölte meg, ki mint kiadó természetesen saját speculatioit követte. Midőn t. i. a „Szerecsen Rabok" megjelenéséről értesiti, azt irja: „hogy mivel a magyar nyelvnek kedvellői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysem a Játszó-Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságit feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találandjak, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzám utasitandó tudósitása szerént".

Ha e helyett azt mondja neki valaki: „A drámai nyelv első nehézségeivel szerencsésen küzdöttél meg, érzéket tanusitottál irodalmunk ez ágának mivelésére. Már első próbád olvasókat és nézőközönséget hóditott. Haladj tovább ez irányban. Válaszsz vagy választass klassikus darabokat s forditásukban légy gondos, kitartó és alkalmazd a Kazinczy által sürgetett correctiót, melyben ő mestered lészen!" Egy ily tanács mind neki, mind irodalmunknak nagy hasz-

nára lett volna. De ez hiányzott. E helyett a fennebbivel állott elé Landerer, ki csak arra nézett, minek van nagyobb kelendősége, s ki csaknem versenytársak nélkül, kiadói hatalom levén: csoda-e, ha egy kezdő iró felkaroltatásnak véve e biztatást, örömmel szegődik a hatalomhoz?!

Kozma G. tehát elfogadta az ajánlatot s az egymásra küldött darabok forditását maga nem győzvén, társul veszi a munkában Szabó Sámuel, sz. kereszturi unitárius gymnasiumi igazgatót és Gedő Józsefet. Sokat forditthattak együtt ez irányban. De mivel Landerer e nemü kiadványait — „Téli és nyári könyvtár" czim alatt — nem ismerem, s hol e sorokat irom (Székely-Keresztur), nincs módomban azok felkutatása, műveiket czim szerint mind fel nem sorolhatom. Anynyit azonban levelezéseikből látok — mert a közvetitést mindig Kozma G. eszközölte — hogy mig Szabó S. [1]) s Gedő is több darabot forditott, azalatt Kozma G. forditásában

[1]) Szabó — Mikola — Sámuelnek a „Ker. Magvető" IX. kötete II. füzetében megjelent életiratában nem levén szó az ő irodalmi müködéséről, e helyen megjegyezni kivánom a következőket. Szabó Kazinczyval is levelezésben állott, minek alapja mindenesetre irói munkássága volt. Hogy e czim alatt: „Abentheueren und Unglücksreisen des Junkers von Hasenau" egy forditása jelent meg Landerernél, 1805-ben, az tény. Ugyan e kiadó Kozma G. közvetitésével még több darabot is küldött hozzá forditás végett s hogy ezek közül többet ki is adott, bizonyitják egy Kozma G.-hez 1808 ban küldött levelének e szavai: „Ex reliquis opusculis D. Szabó 20 exemplaria jam submissi". Azok a 20 példányok t. i. az irói díjt képezték. Ő forditotta, ugyancsak Landerer számára, a következő darabokat: „A Forster familia" („Erdőpásztori báznép" czimen), „Az Inkászok", (Marmontel-től) és „Menon Napkeleti Történeti", melyeknek megjelenését azonban a censura nem engedte meg. Irt az „Erdélyi Muzeumba is (IV. füzet). Forditotta még a következö czimü művet: „Histoire de Saladin, Sulthan D'Egypte et de Syrie: avec une Introduction, une Histoire abregée de la Dynastie des Ayoubites fondée par Saladin, des Notes Critiques, Historiques, Geographiques et quelques Piéces Justificatives, Par M. Marin". I. kötet 355 lap, II-ik 440. A kézirat teljes. Ráirva: „imprimatur, Claudiopoli 9. 7ber, 807. Mártonfi". A sz. kereszturi unitár. gymnasium könyvtárában. Átalában azon időben a jeles tudós és iró hirében állott, minek nyomaira ez életrajzban is akadunk még. Egy szerencsétlen viszálkodás azonban, minek következménye lett, hogy Gedő szerint „az irigység hasznos polczáról Póka-Keresztúrra kinyomta" (Gedő levele Kozma G.-hez, 1813, sept. 9.), ugy látszik, szárnyát szegte irói müködésének. Hogy már mint egyetemi ifju mily megtisztelő öszszeköttetésekkel dicsekedett, s később mint tanár, körében mint tiszteltetett, fényesen igazolja egy a kereszturi gymnasium könyvtárába, Ferenczi József, gagyi unitárius lelkész által éppen most beadott emlék-lap gyüjteménye, mely 78 dr. szép emléklapot tartalmaz az 1791—1818-ig terjedő

„Clementi Laurát“, „Lissara Abiszsziniai Amazon“-át, „Zoriádát“, Goldschmidt „Római Biographiáit“ adta ki Landerer. Utóbbiról azt mondja forditója egy a kiadóhoz intézett levelében, hogy azt „egy nevezetes hazánkfiától ösztönöztetve, vette czélba; — — — mivel a nagy érdemü Dugonits ur Historiáján kivül még eddig magyar nyelvünk a római historiának szűkiben levén, megjelenése a literatura kedvellői előtt becses lészen“.

S mi volt az anyagi jutalma e korban az irói munkásságnak? Az, hogy minden kiadott műből kapott a forditó 20 tiszteletpéldányt. A ki tehát mégis dolgozott, azt bizonyosan magasabb érdekek ösztönözték a munkára; az a gondolat, hogy az irodalmi miveltséget fejlesztik, a nemzet érdekeit szolgálják s saját lelki szükségeit is kielégitik. E kor iróinak általános és egyik főérdeme ez eszményi irány, mely napjainkban nem mindenütt mutatható ki tisztán. Másik nagy érdemök az, hogy az olvasási vágyat ébresztették s az olvasó közönség mind nagyobb meg nagyobb gyűrüzetben fogta körül őket. Ugy, hogy Kazinczy 1803-ban megható örömmel irja, hogy „Kis István, budai és pesti könyvárus a debreczeni augustusi vásárban 3000 forintot vett be, és az ő szeretett Kis Jánosának „Zaid“-jából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt litteraturánk arany százada, ha ez igy tart“ [1]). Azonban mélyre látó emberismerettel, tudván, hogy az eszményiség gyermek-

évekből, ezen czimmel: „Denkmahl der Freundschaft“. Az emléklapok legnagyobbára 1791- és 92-ből valók s Bécsben, Erlangenben, Göttingában, Jenában, Berlinben és itthon irattak magyar, német, latin, görög, franczia, angol stb. nyelven. Őszinte barátságról tanuskodnak közöttük a Bárotzié, Döbrenteié, Kis Jánosé és Gyöngyösi Jánosé; a külföldiek közül megemlitendők: a gr. Brinckman A.-é (Batavus), J. Woon Hennburgé (Major d. 1. Hannoversh. Infanterie Göttinga), G. C. Lichtenbergé (göttingai professor), Leop. Eckhardté, H. Aug. Wrisbergé (Dr. med. et an. professor, Göttinga): a a belföldiek közül: gr. Gyulai Ferencznéé (görögül), gr. Gyulai Katáé, gr. Kornis Gáspáré, gr. Haller Jánosé, gr. Teleki Domokosé, Bethlen Ádámé, Haller Károlináé, P. Horváth Károlyé, gr. Gyulai Károlináé, Gamauf S.é. Binder J.-é, Fűzi Jánosé, Rauber Rozáliáé, Macskási Lajosé és Macskási Imréé, mely utolsóét mint curiosumot ide igtatjuk szószerént:

„1763 ban a Magyar Gárdánál laktomban, miüdőn a kilenczedfél mázsás követ, ő Felsége Mária Theresia szeme láttára tovább mint 100 lépésnyire vittem, nem hittem, hogy még 71 esztendős koromban professor Szabó Sámuel ur barátyai közé számlálhassam magamat s megvalhassam azt, hogy meg nem szűnöm életemben lenni barátya“.

Leánya, Anna, szentábrahámi özv. Vas Miklósné, a sz. keresztúri gymnasiumhoz egy „Szabó-Mikola Sámuel-tanszék“ alapjául 1000 frt. alapitványt tett e napokban, ez intézet legelső tanára és igazgatója emlékére.

[1]) Kazinczynak Kozma G.-hez 1803. sept. 1-én Ér-Semlén irt, 4-ik levelében.

kora, mint mindenben, ugy itt is lejár, mint az egykori festő egyetlen vonással torzitja el szép képét, ő is rámutat a kor árnyoldalára e megjegyzéssel: „De a mig az iró hasznot nem lát az irásból, addig ne reménljük annak elérkezését!".

Kozma G. ez aranyszázadnak éppen felét élte át. Dolgozott is eleget, de hasznot az irásból nem látott. Sőt hátrább ismertetendő módon anyagilag is csak áldozatokat hozott irodalmunknak. Annál méltóbb, hogy legalább az elismerésben ne maradjunk adósok neki.

1805-ben irt egy „ABC könyvet a tanulást kezdő gyermekek számára". A kezemnél levő kéziratpéldány egészen sajtó alá látszik rendezettnek lenni, a czimlapon még a czimkép helye is ki levén jelölve [1]). A mű terjedelme 36 oldal. Rendszere a régi betüztető rendszer; de az általam ismert régi ABC-ktől előnyösen különbözik a tananyagot illetőleg. A betüztetés t. i. már a három első oldalon bevégződik s a 4-ik és 5-ik oldalon értelmes szavak olvasása veszi kezdetét. A hátralevő rész pedig az embertan, természetrajz, földrajz, anyanyelv, erkölcstan és számtan s házi és gazdasági eszközök ismeretelemeit oly formán tárgyalja, mint az a mai beszéd- és értelem-gyakorlatokban fordul elő.

Asztali imái közül, mint a melyeknek tárgya és alakja czélszerüségét tekintve, szűkében vagyunk, ide iktatom a következő kettőt, a melyeknél jobbat ma sem igen ismerek:

Étel előtt.

„Uram! jóvoltodból van mostan mit egyem.
Illik, s add is, ezzel hogy megelégedjem.
Sokan vannak, kiknek nincs most mit enniek,
Kérlek, azoknak is adj miből élniek".

Étel után.

„Isten! jóvoltodból ma is
A kik ennem adtanak,
Adj azoknak máskorra is,
Hogy legyen mit adjanak".

Hogy a mű nyomtatásban megjelent-e, annak állitására biztos adataim nincsenek.

A Landerer buzditására kezdett regény-félék forditásával 1805-ön innen teljesen felhagyott, belátván, hogy azzal a kiadó napi speku-

[1]) A czimkép helyén fel is van irva ez: „Ide egy ilyen helyre alkalmatos képecskét kell nyomtatni".

lácziojánál magasabb érdekeket nem szolgál. Sokat tett e belátás gyors megérlelésére Gedő Józseffel [1]) való barátsága és levelezése. E mivelt, szellemes és tudományos férfi, kezdetben maga is bevonatva barátja által a Landerer-féle kiadványok forditásába, hamar felismerte az érdem aránytalanságát a munkához s sietett barátját is tartalom- és szellemdús leveleiben arról meggyőzni. E tárgyban igy szól hozzá a többi között: „Kozma Gergely egy pénzvadászó könyvárusnak rabja akarván lenni, holmi elenyésző s mégis sok fáradságba kerülő románok forditására tékozolván üdejét, megszenvedi azt, hogy valami asszonyok eredeti munkákkal kedveskedjenek".

Czélzás Molnár Borbára és Ujfalvi Krisztina ez időtájt versekben és prózában megjelent levelezéseire. Mire egy más levelében Brutust ébresztgetőleg ismét viszszatér: „Ezek originálok s nem kötik magukat a csupa forditáshoz, mint K. G., holott nekie férfiui talentuma — s nagyobb mértékkel, mint M. B.-nak etc. — azon kivül olvasása s mindene, egy gazdag patronuson kivül". [2]). S midőn értesül, hogy nézete csakugyan helyeslésre talált, igy ir: „Tehát végezetre észrevetted, hogy a románok forditásával sem magadnak, sem a közönségnek nem nagy hasznot szerzesz. Szerencsés meggyőződés! S tehát rabja lettél volna ama pénzvadászó könyvnyomtatóknak, életed legdrágább szempillantásainak elvesztegetésével? Engedd által ezen szerencsét s az ebből eredő dücsőséget azoknak, kik a literáturának hervadó rózsát nevelnek!" [3]).

Elhatározta tehát magát egy komoly és tudományához méltó mű, hamburgi tanár Raimar Sámuelnek „A természeti vallás, főbb ágazatairól irt elmélkedései" leforditására. Hogy haszontalan munkához nem fogott, azt tanusitja maga a mű, mely 1754-től 1793-ig hét kiadást ért német nyelven. Tanusitja továbbá a kortársak véleménye. Az akkor Marburgban időző Vállyi Elek — kihez Raimar halálára Büsch által irt eloquiumért fordult — igy ir ez ügyben: „Örömmel olvastam egy oly szeretett barátom rendeit; ha csakugyan nem esik fenn a halhatatlan Raimar forditóját barátomnak neveznem — — — Kivánom, hogy egy jó magyar mágnás tudományokat becsülő lelke — vagy irom: erszénye — segélje barátomat ezen nemes foglalatossága kivitelében; a nemzet pedig esmérje meg egy munkás és hasznos tagját." Ugyan ő egy későbbi

---

[1]) Életiratát és arczképét lásd a „Ker. Magvető" VI. kötetének II-ik füzetében.
[2]) Gedő J. levele Kozma G.-hez. Abrudbánya, 1804.
[3]) Gedő J. Kozma G.-hez Abrudbánya 1804 oct. 3.

levelében ismételve érdeklődéssel tudakozódik a forditás mibenvoltáról.[1]) Jakab Elek igy nyilatkozik e tárgyban: „A mű tartalma egy solid philosyphiai vallási elmélkedés a legfontosabb természeti vallási kérdések felett. Látszik, mily szabadelvü volt az öreg, hogy elméje ily fenséges igazságokban találta gyönyörét; de az is látszik, hogy akkor még ilyen eszmék elfogadására Magyarország megérve nem volt.“ [2]) Gedő ugyanerre vonatkozólag igy ir: „Hogy a halhatatlan Raimarnak azon nevezetes munkájához kezdettél, arra az én helybenhagyásom keveset nyomhat előtted; de azt hidd el, hogy a tudósok előtt semmivel nagyobb becsületet, s a maradék előtt zöldelőbb koszorut nem nyerhettél volna, mint azon darabnak általforditásával. A munka előttem nem ismeretlen, csak azt tészem hozzá, hogy felettébb nagyon a kiadásával ne serénykedj. Te azon munkával magadnak állandó nevet kivánsz szerezni a maradék előtt; de mentől többet fog ülni kézirásban jobbitó kezeid alatt, annál hamarább eléred czélodat. Azt kivánnám tőled, hogy az eredetit feljül mulja a forditás, a pedig ugy lesz: a) hogy az originál ideájit, gondolatait jól eltaláljad a forditásban. Erre szükséges, hogy kettővel, hárommal a tudósok közül — mint Tompa, Köteles, Szabó a professor — által nézettessed s reflexioikat használjad; b) azután arra vigyázván, hogy ne csak a gondolatok eltalálása helyesen essék, hanem a legtisztább s igazabb magyarsággal légyen készitve, vizsgáltasd meg Kazinczyval és Révaival. Ezek által eléred azt, hogy az originált feléri a forditás. De ezen munkának tárgya olyan, hogy kiadásától fogva sok nevezetességek adták elé magokat, melyeknek öszszeszedésével s szerzésben kiadásával az originált feljül mulhatod. S ezen lépésedben vezérlőid lehetnek a m.-vásárhelyi tudósok, kik a Kant s Fichte philosophiájával is esmeretesek. Ezen munka megérdemli, hogy a legtehetősebb tökélettel keljen ki. S én jól tudom, hogy te nem fogod kimélleni azon fáradságot, hogy ennek igaz tökélletet adj, s a nonum prematur in annumot jó értelemben meg fogod tartani. Nem azt teszi ez, hogy kilencz esztendő előtt ne add ki, hanem hogy mindaddig jobbitsad, addig tökéletesitsed, a mig lehet, s a mikor igaz meggyőződésed lehet az iránt, hogy a legkésőbbi maradék is áldani fogja fáradozásodat. Menynyire örvendenél, ha a „Szerecsen Rabok“-at most adhatnád ki elsőbben, minekutánna tanult barátaidnak megjegyzéseit használhatnád!“

[1]) Vállyi Elek Kozma G.-hez, Marburgból 1805, szept. 8-áról irt levelében. Megint, jun. 19-éről.

[2]) Jakab Elek urnak tudakozódásomra irt válasza. Budapest, 1875. dec. 28.

„Ha elfutod a halhatatlanok élete leirását, ugy találod, hogy keveset dolgoztanak, de a mit kiadtak, abban csak a viszketős elmék találnak jobbitani valót. Azt az időt, melyet ezen rendkivül való nagy elmék sok foliánsok öszveirására fordithattak volna, egy-két remeknek helyes és jeles készitésére szoritották, s habár a késedelemmel nem remélhették is, hogy dicsőségökből származó örömeiket életekben szivhatják, meg voltak győződve arról, hogy elenyészések után érdemes nevek soha el nem enyészik.“

„Óhajtom, hogy forditásodat mind én, mind hazafitársaim, kiket nagyon interessál a józan religio — olvashassák. Megvallom barátom, volt olyan idő, melyben tüzes indulataimtól elragadtatva, s az irreligiositásban kedvem telve, elragadással szívtam bé azon nyomorult tudományokat, melyek az isten lételét, a lélek halhatatlanságát, a religiónak ezen főoszlopait s a józan ember belső nyugodalmának ezen szerzőit öszve akarták tépni. Hála a menynyei sz. gondviselésnek, menynyire kitértem ezen elcsábittatásomból! Hidd meg, barátom, semmi sem önthet belénk nagyobb vigasztalást, semmi sem ragadhatja felségesebb képzetekre elménket, mint az istenről, a lélek halhatatlanságáról, a moralis világról való ideák s azoknak józan hite! Te értesz engemet, mert Raimart olvasod — s forditod. Olvasd a Kant morálját is, s jobban fogsz érteni. Ne hallgass semmit azokra, kik Kantot ócsárolják s érthetetlennek hiszik. Az ilyenek tudatlanok!“

„Talán minekelőtte közre kelne forditott Raimarod, kéziráshan én is olvashatom barátságodból. Az anglus jegyzések forditására jobb lesz, ha Kazinczyt nyered meg. A naturalis historiának terminussaira találsz magyar könyveket“ [1]).

Hogy e benső, önzetlen baráti érdekeltségből, egy széles ismeretkörü, fenkölt lélek tiszta, helyes itélete alapján nyujtott jó tanácsok minő figyelemben részeltettek, azt mindjárt elmondja Kozma G. maga.

Annyi áll, hogy ő e mű nagy jelentőségétől teljesen át volt hatva. Érezte, hogy a tudományoknak, a józan vallás terjesztésének ezzel szolgálatot teend s egyszensmind irói működése iránt a legjelesebb hazafiak részéről nyilvánult kedvező véleményt ezzel kell meghálálnia s biztositania. Egyéniségét tekintve pedig e műben akarta tehetségeinek megfelelő nagyobb szabásu emlékét alkotni meg irodalom- s tudományszeretetének. Anynyival kevésbé sajnált

[1]) Gedő fennebb emlitett levelének 2-ik és 3-ik ivén.

időt és fáradságot, mert maga a tárgy szaktudományával állott szoros kapcsolatban, iránya pedig természeténél fogva rationalis. A rationalismusnak pedig ő minden téren lelkesült szószólója volt. Több mint három éven át dolgozott (1805—8.) a mű forditásán. És mily lelkiismeretes előkészülettel! A milyenre a mai forditóknál csak kevés példát lehet találni. Mire nézve legjobb lesz saját nyilatkozatát idéznem. „Ezen könyvnek számos tudományokkal levén szoros egybeköttetése, nekem a következendő magyar könyveket u. m. Apáczai Encyclopoediáját, Földi Természeti Historiáját, Szentgyörgyi Term. Historiáját, Gáti Term. Historiáját, Raff Term. Historiáját, Franzius Vadkertjét. Révai Antiquitates Literaturae Hung., s Elaboratior Grammatikáját, Benkő J. Botanicaját, Téli Bokréta nevü prédikáczioját, Csapó Füves Kertjét, Veszelszki Fa- és Fűszeres gyüjteményét, Sultzer Term. széps. való Beszélgetéseit, Elmélkedéseit, Derhám Physico-Theologiáját, Sandert az Isten Jós. s Bölcsesége a Természetben, Benkő F. Minerologiáját, Metallurgiáját, Mátyus Diaeteticáját, Makónak a Menykőnek mivoltáról való Bölcselkedését, Dugonits Mathesisét, Molnár Physicáját, Ráth M. Physicáját, Fábián Physicáját, Magyar Museumot, Vieland Diogenesét, Páriz-Pápai Pax Animaejét, Cserei Chresthomatiáját, Mendelsohn Faedonját, Horváth Á. Psychologiáját, Sándor Sokféléjét, Sárvári Moralis Philosophiáját, Philosophusi Ethicáját, Szabó Kisded Szótárát, Sándor Könyves Házát, Flögel az Emberi értelem Természeti Historiáját, Benkő Parnassusi Időtöltését, Németh L. Statisticáját, Szőnyi Physicáját — — nemcsak meg kellett számos költséggel s sok utánjárással szereznem, hanem végig is olvasnom, hogy a sokféle tudományszakokból belé jövő terminologiát helyesen eltalálhassam, s az irás módjában is mentől kevesebb hibát ejtsek“.

Ily alapos előkészülettel kezdett a mű forditásához. A munka ezen részének pedig szintoly lelkiismeretes, mint fárasztó voltáról ezeket mondja: „A temérdek kézirást már kétszer egészen leirtam, és a másodikban is tett feles igazitások miatt harmadszor is kéntelenittetem lemásolni, hogy a helyesirás szabásai ellen annál kevesebb hiba eshessék. (Ime a Kazinczy birálatának s correctio sürgetésének s a Gedő által ajánlott nonum prematur in annum hatása!); mely szerint körülbelől 200 s több árkosokat is kellett s kelletik irnom. Hát még menynyi szám-

talan nehézségeket kellett ezen forditás közben feljülmulnom, azt csak a tudja, a ki ezen könyvnek egyéb könyvek felett való nehéz forditható voltát megitélheti; mit az is nyilvánosit, hogy ezen megbecsülhetetlen könyvnek félszázadnyi s még több idő alatt mindeddig magyar forditója nem találkozott" [1]).

Nekem a forditási munka lelkiismeretességéhez — a fennebbiek után — nincs mit hozzá tennem.

A forditás becséről Landerer levelei nyilatkoznak. Ő ugyanis még eddigelé Kozma G. kisebb forditmányait 20 tiszteletpéldánynyal dijazta: ezt 150 példányért több izben kérve kérte, de a forditó 200 példányon alól adni nem akarta. S ezen akadtak-e fenn, vagy tán a censura akasztotta meg a mű kiadását — mit Landerer e szavai sejtetnek: „Versionem Raimarianam exspecto, quam primum eam censura(m) approbaverit [2]) — nem tudom. Valószinünek az utóbbit tartom, mert hisz a kinyomatást illetőleg azon ajánlatot, melyet Landerernél sürgetett, az erdélyi kiadók készséggel megtették. Tehát ezen az ügy fenn nem akadhatott volna. Hanem a censura, az teljességgel nem volt barátja a magyar irodalom fejlődésének. Még a Landerer részére forditott regények közül is, melyek talán a szabadelvüség szellemére hatottak volna, többet viszszavetett. Ez ellen kel ki Gedő e szavaiban: „Oh esztelen tyranismus! bár a hasztalan, erkölcsvesztegető s felséges nyelvünket rontó könyveket tiltaná bé a censura! Fájlalni lehet, hogy a főkormányszékek irásaiban nincs meg az a tűz, melylyel teljesek a mostani orosz és prussus fejedelmek levelei, melyekkel az érdemes tudósokhoz leereszkednek, mely az a tudós iróra nézve, a mi a Prometheus lopott tüze a sárból készült emberre. Oh barátom! a magyar literatura maga szárnyain erőlködik repülni. A fők elzárják házaiktól. Csak a szegény sorsuaknál talál helyet. Nekünk nincsen Augustusunk, Fridrikünk, Mecenásunk, Richelieunk!" [3]) Ezt a Blumauer Eneissenek eltiltására irja Gedő. Ily körülmények között valószinü, hogy a Raimarra forditott nagy fáradság s az ahoz kötött szép remény is a censura áldozatává esett. 1808. még igy állott a mű sorsa. S hogy az örökre kéziratban maradott, fájdalmason sejteti egy 1815-ben jött értesitése az „Erdélyi Muzeum" II. füzetének, mely igy hangzik: „Tiszt. Kozma Gergely, sz. gericzei

[1]) Kozma G.-nek Landerer M.-hoz intézett levele, 1805. Mérték Hó 8.
[2]) Landerernek Kozma G.-hez intézett levele. Pozsony, 1808. jul. 12.
[3]) Gedő J. Kozma G.-hez Abrudbánya, 1804.

unitárius pap urnál, Hamburgi volt professornak, Raimar Samuel-nek, a természeti vallás főbb ágazatairól irt elmélkedései magyarra forditva, már néhány esztendeje készen állanak“ (173. l.).

A kézirat, melynek kinyomatása felől gr. Lázár József még 1818-ban is kérdést intéz hozzá,[1]) valószinüleg megtalálható Kozma G.-nek, halála után a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába szállitott, könyvtármaradéka között, ábrázolván irója munkás élete emlékének már már feledésbe ment sorsát. Mivé lehetett volna e mű irodalmunk és a nyelvújitás történetében, létrejőve a Kazinczy szellemének befolyása alatt! S mily maradandóvá tehette volna forditója nevét! Ezen igazán betelt: habent libelli sua fata.

És itt Kozma G. világi irói müködése, mintegy hajótörés után az útazók életteljes vidám zaja, elnémult örökre. S ki ne érezne részvétet az oly dicsőn kezdett pályának e szomoru vége fölött?! Ki ne sejtené: mibe kerülhetett e gazdag léleknek, e fogékony, nemes kebelnek búcsut venni azon pályától, melyen a legnemesebbek barátsága, a nemzet új életének szellemhősei ölelték őt frigy-koszorujokba?!

Irni megszünt, de az irodalomnak használni nem. E kor irodalmi és sajtó-viszonyai bő alkalmat nyujtottak az egyeseknek bebizonyithatni, hogy a nemzet legfőbb — mert szellemi — érdekeit menynyire készek és képesek önzetlenül szolgálni. Alig létezett egy pár hirlap az országban. Az is nagy időközökben, szűk terjedelemmel jelenve meg és kevesek által olvasva. Hatalomnak éppen nem volt nevezhető az időben a sajtó. Hanem uralkodott e helyett egy másik nagy és zsarnok hatalom a szellem világában, melynek gyülölt neve censura volt. A zsarnokság természetesen csak ott és addig uralkodhatik, a hol és a meddig közönyösséggel áll szembe. A nemzet pedig irodalmi tekintetben még mindig nagyon közönyös volt; az olvasók száma csekély, ugy hogy iró és olvasó közönség egygyéolvadva se indithattak támadást a rettegett hatalom ellen. Ehez járult az, hogy az iró kénytelen volt majdnem minden anyagi hasznot a kiadónak engedni át — s maga mindvégig szegény maradott. E bajban a pátronatusi szellem segithetett volna,

[1]) Id. Szárhegyi gr. Lázár J. fő-strázsamester levele, 1818. febr. 1-éről, M.-Vásárhelyről, Kozma G.-hez.

de ez nem igen volt felébredve. A mi megvolt — a censura és közöny — az rosz volt; a mi jó és szükséges lett volna — a pátronatusság — az hiányzott.

Ma ha egy jóravaló mű megjelenik, már holnap az egész ország, mondhatni: egész világ megismeri azt a hirlapok, reklámok utján s egy pár nap alatt vasutak és postákon szétrepül a szélrózsa minden irányába. Ma a szellem munkása nem lappang éveken át ismeretlenül és a nyomdákban a lassu töprengő fontolgatást a gőzerő rohamos munkája váltotta fel. Ma a kiadónak elég biztositék az, hogy jó munkát visz a piaczra s iró és vállalkozó között gyorsan jő létre a megállapodás.

Mind ez ismeretlen volt századunk elején is, midőn Kis István pesti könyvárusnak a debreczeni, s Landerer pozsonyinak a pesti vásárokra kellett vonszolni raktárukat, hogy könyveiknek vevőt keressenek; midőn az erdélyi olvasóknak évnegyedenként a debreczeni és pesti vásárokra utazó kereskedők szállitották az olvasmányokat s az ezekért járó öszszegre egy következő vásárig kellett várakozniok a kiadóknak. Ekkor csuda-e, ha a legjelesebb irók müveinek is — mint a Kazinczyé és Révaié — csak előfizetés utján való kiadására vállalkoztak a nyomdák!? S nem természetes-e ily körülmények között, hogy egy-egy buzgó előfizetőgyüjtő az ország távol fekvő vidékein, valóságos hazafiui érdemeket szerezhetett magának az irodalommal szemben?!

Ez érdem nem kis mértékben illeti Kozma Gergelyt, ki a pesti és pozsonyi kiadóknak állandó megbizottja, előfizető-gyüjtője volt, ezereket szolgáltatván be nekik évenként, s nagy kiterjedésü öszszeköttetéseinél fogva minden rendüek között, irodalom és tudomány szeretetétől ösztönözve, rugékony szellemének személyes érintkezés és az egész országot beölelő levelezései nyomán gyakorlott hatásával ezerekkel szaporitotta Erdélyben az olvasóközönséget. Landerer F., Mihály és Trattner Mátyás — Gedő szerént „örvendhettek a számvételek alkalmatosságával, hogy olyan jó distractorra tettek szert.“ S a mű becse mellett az ily distractorok is sokat tettek arra, hogy pl. Himfy szerelmeinek 3000 példányu első kiadásából már két év mulva egyetlen darab se volt található a könyvárusoknál.[1]) Természetes hogy az előfizetési pénzek befolyása és oly nagy időközökbeni kezelése a legtöbb esetben anyagilag is nagy

[1]) Gedő levele K. G.-hez, 1803. okt. 1.

megterheltetéssel járt reá nézve. A ki valaha előfizetőgyüjtő volt, tudja, hogy annak ily nagy mérvbeni folytatása, minő következményekkel szokott járni.

Buzgó toborzója volt az „Erd. Muzeum“ olvasóinak is. 1814-ben Döbrenteihez irt levelében 40 előfizetőt jelent bé s azt mondja, hogy ezenkivül irt még 120-nál több személyhez, minek alapján a nyomtatandó példányok számát legalább 100-al szaporittatni kéri. Döbrentei nem is késik minden levelében hálával köszönni meg e buzgóságot. 1814-ben irja: „Beteljesedék sokszori mondásom, hogy csak egy-két jól gondolkodó, buzgó hazafi legyen egy-egy vidékben, az lelket ád a többieknek is, és iróink találnak vevőket.“ 1815-ben: „Ölelem szivből azon lobogó tiszta hazafiuságaért, melyet két leveléből látok. Kimondhatlan örömmel telem el, midőn itt-ott a két hazában egy-egy nemes szivet, mely nemzetének elémenetelét tüzzel óhajtja, találnom alkalmatosságom vagyon. A Muzeum rendbeszedésének fáradságait csak az is elég elfelejtetni velem, hogy nehány jó érzésüekkel hozott ismeretségbe.“ 1816-ban: „Bárcsak egyszer ujra találkozhatnám, hogy öleléssel köszönhetném meg irántam való barátságát, s azt a lobogó szent tüzet, melylyel a nemzethez viseltetik.“ A Muzeum 11-ik füzetében pedig nyilvánosan is kifejezést ád ezen érzelmeinek. (II. k. 177. l.)

A kiadókkal folytatott levelezéseiből látható százak és ezerek elszámolása a világ előtt ismeretlen, de ez időkből nem kisebb érdem, mint egy-egy középszerü iró halhatatlansága. A hadjáratokból a történelem csak a vezérek neveit örökiti meg, pedig a névtelenek egy közös homály boritotta önfeláldozása nélkül az a dicsfény a vezérek halantékait nem ragyogná körül. Amaz irodalmi, mivelődési hóditó hadjáratok névtelen hőseinek ez erényei is fölsugárzanak Kozma G. sirjáról. Méltó, hogy verőfényes napjainkból a megemlékezésnek egy viszszatört sugára essék nevére, ki egy félszázadon át a világosság terjesztésének fáradhatatlan szolgája volt.

E gyüjtési áldozatainak volt eredménye, hogy minden új irodalmi jelenségről értesült, mert a kiadók mindent közöltek vele. Ő volt Erdélynek egyik élő hirlapja. Kazinczynak, vele való levelezésénél fogva; s általa a jelesebb királyhágón-túli iróknak még terveit is ismerte. S igy nem csuda, hogy a mivelt köröknek mindenütt kedvencze és várvavárt vendége volt, s távoli barátai és ismerői folytonosan irodalmi dolgokra vonatkozó levelekkel árasztották el.

Legérdekesebb ezek között a Gedő Józseffel folytatott levelezése, melynek egész kötetet képező maradványai az irodalom fejlődése és története iránt érdeklődő lélekre a legkellemesebb benyomást gyakorolják. Látjuk ezekből, minő igaz lelkesedésre ragadta őket minden remeke e kornak; mint osztották meg egymással minden örömeiket Kazinczy levelei, nyelvűnk fejlődése, a tudományok izmosodása és a költészet bájai fölött; mint forgolódtak a haza oltárának szent tüze körül, s mint forrott lelkök egygyé az önmivelés és hasznossá-létel vágyában! De egyszersmind egy egész életen át tartó nemes barátságnak olyan képét tárják előnkbe e levelek, mely előtt a klassikus lelkeket megillető tisztelettel állhatnak meg az utódok, sohajtozván az idealismusnak letünt kora után. „A sírig és azontúl is szerető barátok" már ma hozzánk csak a sírból járnak fel, de ez eszményi életnek egykor a föld is volt hazája. S e levelek mutatják, hogy még nem is nagyon régen. S e barátság annál magasztosabbnak tűnik fel, ha megismerjük annak indokait. Megismerteti ezeket velünk Gedő maga ezen emléklapon, melylyel barátja álbumát zárja bé: „Szives óhajtásod hozzám, kedves Kozma Gergely, a lévén, hogy én is emlékkönyvedbe, barátid szent mausoleumába, azoknak példája szerént, valami jeles mondással áldozatot nyujtanék: felhánytam kis könyvtáram legjelesebb s a végre használható kincseit, fel azoknak diademját, a sz. irást. Szebbnél szebbeket, felségeseket nagy számmal találtam, de oly méltót szivedhez és szivemhez, oly érzékenyül emlékezetest nem találtam, mint azt: hogy engemet 15 évü koromban hiv tanitványodat a szépre, jóra, igazra a leghivebb szellemmel töltöttél el, s literáturánkhoz, éltem boldogitó angyalához kiolthatatlan gerjedelmet öntvén belém, éltem legszebb óráinak nagyobb részét neked köszönhetem; s még oskolai pályánk alatt hív baráti szivedhez kapcsolván, annak szent tüze, anynyi eltölt évek hoszszu során még ma is fogyatlan fényben lobog mindkettőnk érzékeny szivében, s kikapván minket a társasági czifra convenientiák poklából, idylliumi életbe varázsolt által! Valóban barátságunk ritka példája a józanságon, okosságon, tiszta érzésen, s a sziv menynyei érdekein alapult barátságnak. Vajha a jövendő létel azt ne szakasztaná félbe! A mostaniban a sirig fog, s kell tartania! Óhajtja leghivebb barátod Gedő József."[1]) S jól jegyezzük meg: nem egy ábrándos ifju

[1]) Kozma Gergely „Emlékeztető Könyvé"-ben. Aláirva: „1833. nov.

szavai ezek, hanem egy 55 éves férfi lelkének kiömlése 59 éves barátja előtt! Kell-e ehez magasztalás ?!. Fér-e ehez dicsőités ?!. Nem inkább a nemes irigység érzete fog-e el minden lelket, mely bir érzékkel az eszményiek iránt, s melynek nem adatott osztályrészül ilyen életet élni át ?!.

E viszonynak gyümölcsei is hasonlók voltak. Czélja és tárgya mindig a haza, a nemzet, a miveltség áldásai és az irodalom.

Gedő maga egy ritka alapos miveltségü férfi volt, ismerve és eredetiben olvasva az angol, franczia és német irodalom legkitünőbb termékeit; philologiai, philosophiai és aestheticai tanulmányokat szenvedélylyel folytatva s égő vágygyal csüngve irodalmunk és nyelvünk fejlődési küzdelmein. Kazinczy szerint „nyelvünk felől helyesebben itélt, mint iróinknak egész egyik fele."[1]) Ő maga is többféleképpen tervezte részt venni a nemesek e küzdelmében.[2]) Különösen vágyott volna Kozma G. buzditása folytán egy nemzeti irodalomtörténeti mű kidolgozására. E végett vágyódott félrehúzódni egy magános helyre, „hol a tudományoknak több szempillantásait áldozhassa fel." Ezért „nehány esztendőkig — irja — M.-Vásárhelyre szándékozom menni, nem anynyiban, hogy magamból törvénytudót formáljak, minthogy az én legkedvesebb barátommal töltsek el minden esztendőben nehány édes napokat, s hogy egymáshoz kapcsolva gyüjtsük a G. Teleki könyvtárából a mézet." Később azonban — az akkori sajtóviszonyokat s a censura bénitó, szellemölő hatását szomoruan jellemezve — igy szól: „Valóban barátom, az a tárgy, t. i. a magyar literatura történeteinek pragmatica előadása elhárithatlan akadályokkal van öszszeköttetve reám nézve. Meszsze van a Széchenyi könyvtára. De az én elmém a kidolgozásban is menynyi akadályokra találna! Nehogy a félénk censura egészen meg-

---

3-án, Gedő József született A. Sz. Mihályfalván, 1778, aug. 22-én." Születése helye és napja e szerént különbözik az ő életiratában olvashatótól.

Az „Emlékeztető könyv" 1796—8-ig állittatott öszsze, azon innen csak egy pár lapot tartalmazva. Öszszesen 65 emléklapot foglal magában, mind meg anynyi kitünő nevekkel, minő pl. Gedő, Mikó S., I. Maucksch, S. Streicher, Fejér Rozália, B. Wesselényi F., Simén Elek, Zoványi J., Bedeus J. és Regina (Scharberg), Fabritius Th., Joó S., Seivert M., Radnotfáy Sigm., Greskovits J., Verestói, B. Szentkereszti S., Básthy J., Wentzel J., Mirtse E., Maurer K., Horváth P. K., Ágoston I., Sala, Szirmay A. stb.

[1]) Ker. Magvető, VI. kötet, II. füzet, 82. l.

[2]) Kozma G. ajánlotta Döbbrenteinek, hogy az „Erd. Muzeumhoz munkatársul vegye. Kozma G. levele Döbrenteihez, 1814. szept. 17.

herélvén, egy nonsensussá váljék! Ide nemzetünk hidegsége s annak okai: idegen királyok, papok etc. beléjőnének. Menynyi veszedelemmel fenyegető kőszirtok!“ [1])

Irodalmi öszszeköttetéseiknek gyümölcse volt egy társaság alkotása, mely kettőjökön kivül kereszturi professor Szabó Sámuelt foglalta magában [2]). Czélja volt — egy készen kidolgozott terv szerént — „a magyar nyelvnek eredeti tisztaságban fentartása s helyes elővitele“. Czélját egy „Magyar Aurora“ czimü havi közlöny által valósitotta volna meg. Azonban ugyanezen időben inditván Cserei Farkas és Sándorfi József különkülön egy hasonczélu havi folyóiratot, a Gedő tanácsára jónak látták „elvárni ezek fátumát“, sőt elhatározták Csereit támogatni [3]). Mire nézve azt irja Gedő: „Én tehát azt mondom lelkem Geczim, hogy mü ketten ugy öszszecsatolódva, mint sziveink öszszeforrva vannak, forditsunk, irjunk, s Cserei ügyekezeteit gyarapitsuk, s reménylem, nem töltjük időnket hijába. Irásunkat elsőbben egymással közöljük, azután Kazinczy Ferenczczel, s ha kiállják a próbát, közzéteszszük [4]).

Hogy azonban ő bocsátott-e közre valamit, nem tudom. Leveleiből látom, hogy folytonosan dolgozott. „Én se restelkedem, irja a többek közt. A m. literaturát illető leveleimen kivül, melyek közül tiznek van készen a csontképe, dolgozom az izetlen poesis theoriáján, s ennek applicatioján, vagy az anti-poesisen, mely 7—8 esztendők előtt bajosan készülhet el. Ez engemet a Herostratus érdem-legiojába fog helyeztetni, holott én nem a Diána csudált templomát, hanem az izetlenség templomát akarom felgyujtani. Megpróbálom a poesisben is tehetségemet, de metrummal irok, a mit irok“ [5]). Valószinü, hogy ha valamit kiadott, azt Gőnyi név alatt tette, mint a mely nevet gyakran használja Kozma G-hez irt leveleiben.

Az „Aurora“ végképpen elmaradott, mert a rokonnemü időszaki folyóiratok száma egyre gyarapodott s azok egy része, minő

---

[1]) Gedő J. levele Kozma G.-hez. Abrudbánya 1804.

[2]) Gedő J. levele K. G.-hez. Gerebenes, 1803, apr. 4. Melyben Szabóra vonatkazólag igy szól: „Hát a prof. Szabó által forditott Mármontel Incassái s még más darabok, melyeket forditott, nem kerülnek-e a Rózsaszin Gyüjteménybe. Ezen embert csakugyan tartsuk meg s huzzuk bé a mi literátori társaságunkba — s hárman sokat tehetünk“.

[3]) Gedő J. levele K. G.-hez, 1803, mart. 19.

[4]) Gedő levele K. G.-hez, 1803. apr. 4.

[5]) Gedő J. levele K. G.-hez, 1806. jan. 23.

volt különösen a „Minerva“ igen életrevalónak bizonyult be. Ők pedig nem hogy minden áron kiadók legyenek, hanem hogy l e g y e n az irodalomnak ilyen közege, azért csinálták volt tervüket. Megmaradtak tehát, a mik eleitől fogva voltak: az irodalom dicsvadászat nélküli pártolóinak. Főtörekvésük és igazi benső gyönyörüségök volt, megismerni és megszerezni minden jelesebb új terméket. E végett ivekre terjedő leveleikben ismertették egymással az új műveket, kiterjeszkedvén azonknak oly alapos és részletes bírálatára, mintha ezt egyenesen a nyilvánosság eleibe szánták volna. „Ha Arankával beszélgetéseid lesznek a magyar literaturáról, ird meg nekem is“ — mondja Gedő. „Én részemről a mit csak hallok, meg szoktam irni neked“ [1]).

Révairól igy ir: „Azon munkák között, melyek mostanában közrekeltek, egy a figyelemre legméltóbbak közzül a Révai „Antiquitates Literaturae Hungaricae I. volumenje. Minémü kincsei fedeződnek fel itten hasonlithatlan nyelvünknek! minémü világot öntenek egy olyannak, ki teljes igyekezettel van ezen a dicső nyelven tisztán, ékesen, a nyelv geniusával egyezőleg irni! Nem lehet a magyar iróknak, kik munkáik által dicsőiteni akarják hazájokat, eléggé ajánlani Révainak elmélkedéseit megfontolniok és használniok (ezen szóejtéseket: megfontolni o k, használni o k, irn i a, az irt munkából tanoltam). Te olvastad azt, s nem szükség annak tartalmát elődbe terjeszte n e m [2]). Valóban a jó hazafiaknak egy collectát kellene csinálni, hogy ezen érdemes hazafi czéljában elősegittessék. Csak azt sajnálom, hogy nem magyarul ir. Egy oly ékes iró, mint ő, a magyar stylistikában valóságos kincset hagyna nekünk ez által hátra. S erre őtet bizonyosan a haza hidegsége kénszeritette, mivel magyarul kezdett volt ezen munkához még 1783-ban [3]).

S irdalmi érzékök a szellemi gyönyör mámorai között sem csalta meg őket, mert a kiket ők megbámultak, elragadtatással magasztaltattak, mint Révai, Kazinczy, Virág, Berzsenyi, Kölcsey, Rajnis, Versegi, Kis, Kislfaludi stb. — azok ma is méltán magasztaltatnak. Igen, mert itéletök aesthetikai alapon épült. „Oh az aestheticát kellene annak előbb tanolni, a ki közre irni merészel; különben ha az Istenek lelkekből nem nyert az iró, vagy szüntelen a görög és deák remekeket nem buvta, s azoknak ajándékokból nem

[1]) Gedő J. levele K. G.-hez. 1803. apr. 4.
[2]) Gedő levele K. G.-hez, 1804.
[3]) Gedő József levele K. G.-hez 1803. oct. 1.

ragadott hozzá valami, lehetetlen, hogy illessen, hogy kedvet találjon a józanok előtt. Mi haszna sikoltoz verseim szépségén a tanuló ifjuság, az igaz és jó érzés nélkül szűkölködő csoport, ha egy Virág, egy Révai, egy Rajnis, s egy Kazinczy öszvehuzza homlokát?! [1]) Ily nézettel előbb mindent kritikával vizsgáltak s a mi aztán birálatukat kiállotta, azt felkarolták, terjesztették.

„Kérlek, hogy a mi új darabokat szerzesz, ird meg nékem röviden annak érdemét s környülményeit, egy szóval rövid recensióját. Én is küldendő levelemben két most szerzett darabjaimról foglak tudósitani". [2]). Lássuk egy példáját kritikájuknak Kisfaludi fölött: „A „Szerelem gyötrelmei"-ről megegyezünk véleményünkben. Meglehet vallani, hogy ezen Poeta legtöbbet tehetne nemzeti nyelvünknek Európában megkedvellésére. Hanem megérdemlené ezen munka a magyar aestheticusok figyelmét s legszorosabb criticáját, hogy irója látván ejtett hibáit, a tökélletig helyrehozza. Himfy „Szerelmei" a legjobb darabjaink közül való, mely literaturánknak dicsőségére van, de még sokat tökéletesedhetik s alkalmas is arra. Ha én lennék az irója: 1.) Anacreon metrumára venném; 2.) a hangját változtatnám s a dühösség helyett Bürger ily tárgyu darabjainak tonussát venném fel; 3.) lányom moralis characterét még szebb képekbe adnám elő; 4.) annak testi szépségeit kevesebb sorokban érdekelném; 5.) lányomból nem formálnék olyan teremtést, a milyennek előhozására a természetet az iró már elégtelennek tartja. Egy ilyen rendkivül való hyberbole, ha mellékes szépitéseitől elvonatik, kedvetlen. Egy aestheticai ideát akart festeni, de ennek kiterjedt határait rendkivül meghaladta. Azonban mindezen kis hibák, melyek egy ilyen genietől nem igen maradnak el, talán annál több becset adnak a munkának. A Himfy hibái kellemetesebbek, mint két vagy három poetáinkat kivéve, a töbinek szépségei mind együtt. Valósággal én is merészlem erősiteni, hogy nekünk is van Petrarcank!" [3]).

Azt kérdheti ezekre olvasóim valamelyike: mi haszna volt az irodalomnak e magánlevelezésben rejtett elmélkedésekben, hogy azok részleteit oly előszeretettel tárod fel a késő nemzedék előtt? Én erre csak azt felelem, hogy nemzeti érzelmeimnek véghetetlen öröme telnék abban, ha mentől több ilyen rejtett ereklyéit láthat-

---

[1]) Gedő levele K. G.-hez 1804. sept. 4.

[2]) Gedő levele K. G.-hez 1803. jan. 11.

[3]) Gedő levele K. G.-hez, 1804. oct. 3.

nám felkutatva a magyar közép nemesek és vidéki papok irodalomszeretetének, lángoló honszerelmének, magas miveltségének, a haza szellemi ügyei önzetlenül, zajtalanul és a lélek benső, magasztos örömével gyakorolt szolgálatának. Mutassanak csak egy nemzet kebeléből sok ilyen tagot fel: s irigységgel fogsz azon nemzetre tekinteni, ha hozzá nem tartozol, s büszkeséggel, ha tagjának vallhatod magadat! Az átalános miveltséget az egyének miveltsége késziti elő és terjeszti szét. Ma már legalább is osztályok kincse az irodalom és miveltség, de századunk elején még csak egyeseké volt. S az osztályok érdemei ez egyesekben központosultak. Ma egy Kazinczy, egy Döbrentei, egy Aranka százak meg ezerek közül válogathatná barátságának frigytársait, de századunk elején boldog perczeket vala képes szerezni nekik egy Kozmáé is, egy távol vidék falusi papjáé. Kiket e nagyok meleg kebellel öleltek: ne unatkozzunk mi azok szellemének közelében!

A fenn vázolt szellemnek azonban látható emlékeire is képesek vagyunk rámutatni, s valóságos mulasztás lenne arról megfeledkeznünk. A Gedő és Kozma G. könyvtárát értem. Mi természetesebb, minthogy az olyan embereknek, mint ők, a könyvtár életfeltétel volt? Hiányozván pedig ekkor a közkönyvtárak, alkotniok kellett magánkönyvtárt. És ők alkottak is a maguk számára egyet-egyet, mely diszét képezhette volna gazdag urak fényes kastélyának. A Kozma Gergelyé lakházának egyik tágas osztályát töltötte bé, magában foglalván — az idegen remekek mellett — nemzeti irodalmunk javát s nagy gonddal készült, a nyomtatáshoz csalódásig hasonlitó gyönyörü kéziratban azon műveket, melyekhez a censura miatt csak titokban lehetett jutni [1]). Hogy a könyvszerzésre forditható pénzéből egy krajczárt se kelljen mellékes dolgokra költeni', megtanulta a könyvkötést s könyveinek szép és kemény kötését, aranyozását és a sarkakra nyomott czimezését mind sajátkezüleg eszközölte.

Könyvtára a vidék olvasó közönsége előtt mindig nyitva volt, ugy hogy a körül mint egy olvasókör szerveződött. Könyvein ez állott felirva: „K o z m a G e r g e l y é s b a r á t a i é". Fentartva azonban a tulajdonjogot, némelyekre ezt irta: „A használni elvitt tulajdonnak az a szava hozzád: „h a s z n á l j s g a z d á m n a k a d j h a z a"; a többiekre meg ezt: R e s c l a m a t a d d o m i n u m!"

[1]) „Ezután fogom veled naponként közleni a t i l t o t t k ö n y v e k l a j s t r o m á t — sub maximo anonymo et cautela". G e d ő lev. K. G.-hez, 1803. febr. 27.

Hirlapot — szerény vagyoni állása mellett is — egész életén át járatott, s körébe csoportosuló hallgatóit folytonosan tudta tájékoztatni a kor eseményeiről. Könyvtárának és tulajdonosa hirnevének bizonyitéka az, hogy midőn n. ajtai Kovács István és gróf Kemény József történelmi nyomozódásaikat, kutatásaikat folytatták s e végett Erdélyt beutazván, minden könyvtárt átvizsgáltak s minden irót és irodalombarátot felkerestek, a kövendi unitárius szerény papi hajlék is több izben üdvözölte falai között e kitünőségeket.

A könyvtár, tulajdonosának 49-ben történt halála s nagyobb fiainak távolléte folytán, sok értékes darabjai és ritkaságaitól megfosztva, az örökösök által az unitáriusok kolozsvári főiskolája könyvtárába szállittatott bé 1852-ben.

Ugyanezen intézetnek képezi egyik nagybecsü tulajdonát a Gedő könyvtára is, melynek megalapitásában a fenn jelzett benső viszony alapján Kozma Gergely szellemi szövetséges volt. Nem érdektelen dolog látni egyes vonásait azon lelkesedésnek, áldozatkészségnek, melyet a Kazinczy-kor irodalma egyes fogékony lelkekben felébresztett. „Nékem a legelső szükségeim közzé — irja Gedő — a literatura productumai tartoznak. Ezért kérlek, hogy ezután is akármi jőn praenumeratiora, helyettem is praenumerálj!“[1])

„200 forintot gyüjtöttem öszve magyar könyvtáram telyesebbé tételére. Azért barátom segitsd szándékomat, annál is inkább, hogy e még valaha többekkel együtt valamely hazai institutumé lesz“, Ugyanazon levelében irja: „Annyira vittem már dolgaimat, hogy a magyar könyvek megszerzésére esztendőnként 40 forintot forditható“ [2]). „Azt irtam vala ugyan, hogy 40 forintot szántam el esztendőnként magyar könyvekre, de egy ide rekesztett lajstromból láthatod, hogy meghaladja az irt summát, a mit eddigelé költöttem, s talám 100-ra is felhágott volna, ha a könyvek megszerzése utját előbb feltaláltam volna“ [3]).

„Én neked eddig 100 forintig adtam comissiot, de mi ez egy olyan tüzes barátjától a m. literaturának, mint én, ha éhezném is mellette!“ [4]). Még midőn nősüléséről ír is, nejének jellemzésében

[1]) Gedő levele K. G.-hez, 1803, apr. 4.
[2]) Gedő levele K. G.-hez, 1803, oct. 1.
[3]) „ „ „ 1804. oct. 3.
[4]) „ „ „ 1803. jun. 19.

a legkiválóbb hely ez: „Az én jövendőm a legmosolygóbb, annyival inkább, mert az ő kellemetes magaviselete literatori gyönyörködéseimet nem szakasztja félbe, sőt táplálékja passiomnak. Ügyes gazdasszonysága pedig azzal biztat, hogy a literaturára továbbra is költhetek. Micsoda megelégedés ez!!“ [1])

A fődolog a fennebbiben nem annyira az összeg, bár azon időben egy közép nemesnél az sem jelentéktelen, hanem az érdemel különös figyelmet, hogy itt egy rendszeresitett évi kiadásról van szó könyvekre.

Azt tudjuk, hogy az angol év elején költségvetést készit magának, melyben jótékony czélokra mindig bizonyos összeg van felvéve; de hogy egy magyar gazda évi budgetjében az irodalom állandó, rendes rovatot képezzen, ez ugy hiszem még napjainkban sem oly közönséges dolog, a miről különös elismerés nélkül szólhatnánk.

Ilyen volt az a kis kör, melynek középpontján Kozma Gergely állott. S ilyen az az eszményi élet, melyet e kör realizálni tudott.

Lássuk már most Kozma G. munkásságának nyomait papi pályáján, az egyházi életben.

Papi dolgozatainak kéziratban maradott fokos kötetei e téren is ernyedetlen szorgalmáról tanuskodnak. Világi irodalmi gondjai és elfoglaltsága teljességgel nem váltak hátrányára kötelességszerü hivatalának. Sőt egyházi beszédeiben igen ügyesen tudta értékesiteni s igy hivei között terjeszteni azon eszméket, melyekkel lelkét amonnan gazdagitotta. Bizonyitja ezt azon két egyházi beszéd, melyek egyike — egy temetési prédikáczió — önállóan, másika — egy fársángi beszéd a Salamon-féle gyüjteményben jelent meg [2]).

Az első, Nyárád-Gálfalvi Nagy Zsuzsánna, tompai Botos Péter özvegyének temetésekor mondatott, 1802, mart. 7-kén, Sz. Gericzén [3]). Erre vonatkoztak Kazinczynak Csokonaival egye-

[1]) Gedő levele K. G.-hez, 1813, aug. 26.

[2]) VI-ik füzet, 55-ik lap: „Fársáug végén, mondatott M. Vásárhelyt és Kolozsváratt“. Aláirás: „Kozma Gergely, most kövendi unitárius pap, Aranyos-Torda s a. fejérvármegyei környéki esperes“. Terjedelem: 9 nyomt. levél.

[3]) Főczime: „Congregatio Mixta Marcalis Moralis“. Nyomatott Hochmeister M. betüivel Kolozsváron. 1802. Terjedelme 54 l. A kezemnél levő példány Koronka Antal esperest ur tulajdona.

temben sajnálkozást kifejező reflexioi, hogy miért kényszerittetik Kozma G. halotti prédikácziok irására. Azt hiszem azonban, hogy a terjedelmes (55 oldalra menő) munka elolvasása után kibékültek irójával. Valóban kellemes meglepetés egy temetési beszédben olyan eszmékkel és fejtegetésekkel találkozni, mint ebben. Egyik főeszméje a nő-emancipatio, mely mellett a különböző nemzetek története és törvényhozásából s a természetphilosophiából meritett fontos érveléssel száll síkra.

Másik főeszméje, melyet 20 lapon keresztül tárgyal, a nevelés. Különösebb részei ennek: a nőnevelés, a falusi és városi iskolák, az anya befolyása a nevelésre. Miután a nevelés átalános jelentőségét tárgyalta, igy folytatja: „A kiknek legelsőben vagyon béfolyások a nevelésbe, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S mégis fájdalom! láthatni sok anyákat, kik magzatjaiknak csak szülő, de nem nevelő anynyai; kiknek karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyácska, vagy a módítól authenticáltatott szokás lehergeli". „A dajka általi táplálásból származik aztán a szülők iránti tiszteletlenség, testvérek közti vérmérsékkülönbség, egyenetlenség, betegségek átplántálása stb. „A szoptató dajkáktól rendszerént a száraz dajka veszi által a gyermeket, azon kötelességek teljesitésére, melyeket már az édes anya megtagadott. Itt valahány szempillantás, anynyi a hajótörés. Ugyanis hallhat-e ennek oskolájában a polából kifejtődző s mindenre figyelmezni kezdő gyermek egyebet, a kisértetekről, lüdérczekről, boszorkányokról, sirból feljáró lelkekről költött beszédeknél? nemde nem ilyenekről ijesztve alatja-e el gyakorta a nyakáról a megunt ártatlant? — — — Itt hallja azokat a számtalan babonákat, balitéleteket, hibás vélekedéseket, a természetben s társaságban történő dolgoknak költött okait, melyek annyira meggyökereznek szivében, hogy néha Socrates maga sem volna elégséges belőllek kifilosofálni. Itt szivja bé azokat a tisztátalan, trágár, hivalkodó, rágalmazó, káromkodó beszédeket, melyekből gyakorta Censorius Cato se tudná kimosdatni. Ezen dajkai oskolában látja többire azokat a szivet s erkölcset megvesztegető tisztátalan jelenéseket, melyeket, felserdülvén, gyakorta igen elein maga is gyakorlásba vészen". Azután a görögök és rómaiak példájára külföldről behivott idegen dajkák és nevelőkre azt mondja, hogy „miattok a nemzeti character elvész, az egyenes együgyü gondolkozás módja a pallérozás szine alatt elaljasodik; a nemzet s haza szeretete hang-

zattá válik; a nemzeti öltözet s ősi viselet utálatba mégyen; a honnyi erkölcsök együgyüsége szinesebb, de férgesebb erkölcsökkel cseréltetik fel; az eddigelé neveken kivül ismeretlen utálatos nyavalyák indigenáltatnak".

Ezután ostorozván a családi nevelésben a kényeztetést, keménységet, kegyetlenséget s a szülőknek gyermekeik közti személyválogatását, áttér

a falusi iskolákra. „Ezekben is — ugy mond — ezer a fogyatkozás, minthogy kivált a földmives rendnek gyermeke majd semmire sem tanittatik bennek, a minek valaha hasznát vehetné... Nem jobb volna-e az ilyen gyermeket a nyomtatott, uj és régi kézirások helyes olvasásának megtanulása után, született nyelvén ezekre tanitani? u. m. vallás, természethistoria, a világ geographiai és physicai esmerete, közönséges történet, hazai geographia, historia, nemzete s vidékje törvényeinek rövid summája, számvetés, küldözhető-, egyező-, nyugtató-, könyörgő és kezes-leveleknek helyes készitése, a házi és mezei gazdaság fundamentomi, a mechanikának kezdetei, pénzek és mértékek ismerete, — s a keresztény erkölcstudománynak kivált azon részére, mely az Istenhez, királyához, hazájához, önnön magához, háznépihez, felebarátjaihoz minden nemzet s vallásbéli tekintet nélkül — tartozó kötelességeket foglalja magában. Valahol ez a nevelés módja meggyökerezhetnék, ott a zendüléstől, a társasági közterhek viselése ellen való békételenkedéstől, a vakbuzgóságtól, a megavult s jobbitható szokáshoz ragaszkodástól és a szükségtől ritkábban lehetne tartani."

A gymnasiumokra vonatkozólag igy nyilatkozik: „Hogy ha bennek a kiholt nyelvek mellett a mai virágzó nyelvek is tanittatnának; ha tanulói eszköznyelvül a nemzeti vétettetnék fel s tétetnék közönségessé, hogy az ifjak az idegen eszköznyelv tanulásával életek legszebb részit eltölteni ne kéntelenittetnének, s minekelőtte a tanuláshoz vonszó kedvét az unalom váltaná fel, a valóságos tudományokhoz idején foghatnának s egész tűzzel folytathatnák; a gazdaságra, mesterségekre, fegyverviselésre, kereskedésre, tudós hivatalokra hajlandóbb s idővel alkalmaztathatóbb ifjak egymástól még eleintén megkülönböztetve s természeti hajlandóságokhoz képest oktatva neveltetnének; ha az okos gyermeknevelés theoriájára egész kiterjedésben tanittatnának; ha minden papokká nevelendő ifjaknak szivéből a fanatismusnak veszedelmes indulatja még jókorán gyökerestől kiszaggattatnék, s he-

lyében a munkás felebaráti szeretet, a keresztényi türelemmel egybekötve, mint a vallásnak kettős elevenitö lelke, és a józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjek oltattatnék, minthogy eleitől fogva a papok vakbuzgósága miatt az emberiség legtöbb véres csapásokat szenvedett; ha a közönséges nevelőházak n e m a n é p e s e b b v á r o s o k b a n, hanem i n k á b b a z o k t ó l e l v o n t kietlenebb k ö r n y é k e k b e n e m e l t e t n é n e k, hogy a vidéknek vadsága az ifjuság t e s t i e r e j é n e k g y a k o r l á s á r a ösztönt adhatna, hogy erkölcse megvesztegetődésének ritkább alkalmatosságai lehetnének: igy lehetne remélleni, hogy a józan világosodás elterjedésének, a tudományok virágzásának, a mesterség s kereskedés gyarapodásának ohajtott időszakaszsza nemsokára béköveztkeznék, s a számkivetett boldogság haza költözném."

Végre a n ö n e v e l é s r e térvén, kérdi: „Hát valjon az anyára, gazdaszszonyra, feleségre s polgárnéra menendő leányi ifjuság neveltetése a tökéletesség gráditsának hányadik lépcsőjén áll?" S a külsőségekben kedvteléssel kéjelgő gyengeség okait és következményeit fejtegetvén, felteszi a kérdést: „Valyon nem lehetne ezen erőtlenebbek figyelmetességeit érdemesebb tárgyakra csalogatni s az élet tzéljával megegyezőbb dolgokkal foglalatoskodtatni? Nem hasznos következéssel lehetne-e a meszsze haladott Brittusok s más csinos nemzetek nyomán — a leányokat számokra intézett köz-nevelőházakban tartatni, s azokban őket az Istennel s Istenhez tartozó kötelességekkel, a józan filosofiának sarkalatosabb igazságaival-, a természettel s annak historiájából azon részekkel, melyek őket legközelebbről illetik-, n e m e k n e k n y a v a l y á j i v a l s o r v o s l ó e s z k ö z e i v e l-, önnön magokkal-, léjendő férjeikhez, magzatjaikhoz s még tselédjeikhez is tartozó kötelességekkel-, a jó gazdaszszonyságnak minden részeivel-, a z é t k e k n e m e i n e k a d i a e t e t i k a i r é g u l á k k a l m e g e g y e z ő l e g l é j e n d ő k é s z i t é s é v e l-, s a h e l y e s n e v e l é s n e k m e s t e r s é g i v e l nyomósan megismérkedtetni? Menynyi haszon nem következhetnék ezen nevelés módjából mind a társaságra, mind a férfiakra s mind magokra az aszszonyokra is! Ekkor az aszszony nem lenne kéntelen, minden meggyőződés nélkül, babonát, kisérteti költeményt, lüdértzek, támasz-fejések historiáit, boszorkányok hazug erejét, varáslásokat, bű-bájolást, több képtelenségeket vakon elhinni; mert maga elméjével is általlátná, hogy ezek tsupa képtelenségek. Nem lenne kéntelen az aszszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel

akár jó, akár rosz légyen az, megelégedni. Majd nem fogná a köntöst s drága követ érdeme felett becsülni; mert megismérné, hogy a valóságos érdem a józan csinosodásban s virtusban áll; által kezdené látni, hogy nagyobb érdemére válik egy általa jól nevelt magzatnak eleállithatása, mint a legritkább gyöngyöknek s drága köveknek magára ruházása — — s láthatnánk ma is elég Corneliát!"

„Igy lennének a csupán szép aszszonyiállatok értelmes aszszonyokká!"

Ime csak e rövid kivonatban is menynyi fontos eszme, mily józan okoskodás és korát menynyire tulszárnyaló szép reformterve öszszes nevelési rendszerünknek. Ezek egy része, még csak most kezd megvalósulni, egy része pedig — a nőnevelés — még csupán elvi győzelemmel dicsekedhetik.

Kozma G. már századunk második évében a mi modern nevelési eszméinket hirdette. Igen, mert ő ismerte az európai tanügyet, s fogékony lelke azonnal megbarátkozott Pestalozzi törekvéseivel. „Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erzieher" gyakran szerepel idézeteiben. S ABC-könyvében a tájékozott paedagogus ujjai ismerhetők fel.

A Bruckenthalok, Bedeus és Gedő nevelője tanitványaiban is jelesnek mutatta magát. Csak sajnálhatjuk, hogy nem léphetett teljesen tanügyi pályára. De egyszersmind elismeréssel jegyezhetjük fel, hogy mint pap is módját tudta találni ismeretei és eszméi terjesztésének.

Lássuk azonban, hogy ez eszmék hatottak-e a kortársakra s a papi hivatás ilyen felfogása és betöltése találkozott-e elismeréssel? A kolozsvári kritika a Gedő leveleiben maradott hátra. „Kinyomtatott predikatiód által — irja ő — magadat mindenfelé esmeretessé tetted. Tégedet statusunk prédikátorai közt azon polczra helyheztetnek a disinteressatus értelmesek, melyen van Körmöczi és Szabó, anynyira, hogy belőled s ezekből formálják az eminent kitetsző prédikátorink triumviratussát. Azonban mindeniteket bizonyos s különböző tekéntetben elsőknek tartanak, az az Körmöczit legphilosofusabb predikátornak, Szabót legaestheticusobbnak, tégedet legpopularisabbnak, ki szép munkáid által az egész publicumot általyában interessálod, minthogy azt minden értheti, tanulhat belőle s gyönyörüséget talál abban. Tehát Körmöczit az irtak szerént ugy képzelem mint Kantot, Szabót mint Rousseaut, tégedet mint Voltairt a morálokban; vagy az elsőt mint Horatiust, a másodikat mint Swift-et, a harmadikat, vagy tégedet, mint Rab-

nert a satyricumokban; vagy végre az elsőt mint Klopstockot, a másodikat mint Wielandot, a harmadikat mint Geszner Salamont a német poesisben. Mindenitek tökéletesen dolgozik, de Körmöczit csak a filosofusok, Szabót a szép lelkek, tégedet mindenek érthetnek. De valyon nem kélsz-e ki ellenem, hogy tüteket ama ritka talentumokhoz hasonlitottalak; nem nézed-e hizelkedésnek cselekedetemet? Én helyesebben másoktól kölcsönözött gondolatomat nem tehettem ki, s ollyan férfiak mint ti, s nevezetesen te, ki esmered indulatimat s characteremet, könnyen megengedsz nékem, ha hibáztam. Hiszem mü is egy szép és jó leányt angyalnak nevezünk vagy Deá-nak, s csak a tapasztalás által, önnönmagunk fedezzük fel ezen kitétel hibásságát: ha elvesszük az ilyen Deákat. Különben nem tulajdonképpen hasonlitottalak öszve az irt nagy emberekkel, hanem csak hármotok relativ érdemeit."

„Tehát ezentul igyekezz nyert hiredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiod által már megüsmertetted magadat s utat készitettél azoknak kedves elfogadására. Ollyan szerencsés üdőközben állottál elő, hogy majd original darabjaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvedet keresni." [1]) Ugyanazon évben irja erre vonatkozólag: „A bátyád azt mondá (Kozma József, kolozsvári ügyvéd), hogy majd kéntelennek látja magát ujra kinyomtattatni, olyan kapós. Ha ez ugy van, ugy a te munkád legelső az efféle fachban, melyet másodszor is ki kell nyomtatni." [2]) Ilyen volt az átalános bényomás, de igen érdekesek az ev. ref. pap, Gombási István részletekbe menő reflexioi is. Ő ugyanis a munka elolvasása után igy ir: „Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra és még szebb elmére mutat. Tudom ugyan, hogy mire lehesssen magyarázni, ha valaki mást szembe dicsér; de azt is tudja a Haza, hogy soha a hizelkedés kenyerem nem volt. Örvendettem kivált, midőn látnám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon irt tudománynyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképen a mi magyar könyviróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyarnyelv kipallérozására és megbővitésére tzélozó ujonnan feltalált szavait és szollások modjait egészen magáévá tette. (Ilyen kifejezések pl. a „nemde" — és az erőteljes „rátermettség", a német „Gediegenheit" szerencsés forditása stb.) Nagyon tetszett nékem a nevelés hibáinak

[1]) Gedő levele K. G.-hez, 1803. ?
[2]) Gedő levele K. G.-hez, 1803. april 4.

és a szebb nemnek köztünk ujabb-ujabb modin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városi iskolák iránt emlitt hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglalatjára, mind az előadásnak módjára nézve. S candidálom t. Uramot két hivatalokra. Az egyik a magyarnyelv mivelésére tám tsak hamar felállitandó ns társaságnak érdemes tagjai közzé léjendő sámláltatás; a másik a kolozsvári unitária fényes ekklésiában való papság. Szép ekklésia ugyan a sz.-gericzei is, de mégis kitsiny fészek egy olyan sas szárnyain repülő elmének. Szivemből örvendeném, ha candidatiom méltó tekintetbe vétetnék."[1]) E reflexiok nem csak azért érdemelnek különös figyelmet, mert egy más felekezetü tekintélyes paptól erednek, hanem kiválóan azért, mert ezekből látjuk, hogy Kozma Gergely a prédikálásban nem csupán a közönséges, még napjainkban is csaknem kizárólag használt s éppen azért tán el is koptatott elvont moralizálást gyakorolta, — mi részben okozója a vallásos közönynek, mert a lélek sem szereti az örökös egyforma táplálékot — hanem felölelt abba nevelésügyi, társadalmi s átalános közmivelődési kérdéseket, melyek anynyira érdekessé tették tanitásait, hogy még magam is beszéltem egyszerü falusi emberekkel, kik 3—4 évtized mulva is emlegették egy-egy prédikáczióját. Kövendi esperessége korából egy kiváló példáját emlegetik ma is Abrudbányán , alkalmazkodni tudó papi hatásának. Nevezett helyen a többek közt — egyszer esperesi visitatiot tartván, ott az nap éppen heti vásár volt. A mint a templomba mentek, panaszolják, hogy a buza milyen drága, vékája 6 forint. A vásárosok is bementek a piacz mellett levő templomba. Kozma G. egy oly hatásos könyörgést rögtönöz a drágaságról és felebaráti szeretetről, hogy a mint a templomból kijöttek, a buzának vékája azonnal kapható lett 3 forinton. Ez esetet nekem abrudbányai légátus koromban beszélték el, mintegy 20 évvel a Kozma G. halála után. S aztán irálya és nyelve a theologiai seminariumból kilépte után nem a fokozatos hanyatlást — mint oly sokaknál, hanem a folytonos emelkedést mutatta. Az ilyen pap aztán egyszersmind valódi népnevelő, mint ezt Sz. Gericze és Kövend népének feltünő értelmiségében ez egész századon át fel is lehetett ismerni. Igaz ugyan, hogy az elsőnek isko-

[1]) Gombási István levele K. G-hez. Márkod 1803. Sz. György hó 26.

iája is nagyhirü volt a született paedagogus Tiboldi alatt, de az is igaz, hogy Tiboldi hatásának is nagy előnyére volt a Kozma G. barátsága és támogatása, mert egy iskola- vagy tanitóellenes, avagy az iránt csak közönyös pap ma is bénitólag hat a sikerre. Hát még századunk első felében!

Kozma G. a nagyhirü és tekintélyes esperes a Tiboldi iskolájába járó gyermekei által mindig saját készitette versekben üdvözöltette tanitójukat ennek névnapján és ünnepnapokon. S gyermekeiben e kegyelet oly mély gyökeret vert tanitójuk iránt, hogy férfikorukban is gyermeki örömmel fogadták házukban egykori mesterüket.

Az Uzoni-Kozma-féle unitárius egyháztörténet folytatásában — mely a hazai történelemre vonatkozólag is sok egykoru feljegyzést és adatot tartalmaz — szintén van része. Id. Kozma Mihály, a Gergely atyja, a nevezett műnek három tomusait irta[1]) s folytatását gyermekeire hagyta, a kik azon Székely Sándor kortárs szerint is tovább dolgoztak. Ki, menynyit? Nem tudom. A Kozma M. életiratában közlött osztálylevél szerint a müvet első sorban ifj. Kozma Mihály, tórdai gymnasiumi igazgató vette kezéhez folytatás végett. Sándor István pedig a hat kötetet tevő egyháztörténetet Kozma János szabédi pap utódaitól szerezte meg, saját elbeszélése szerint. E két utód tehát minden valószinüség szerint dolgozott benne. S hogy Gergely hasonlóan dolgozott, azt a következőkből állithatom még határozottabban.

Midőn a hatvanas évek vége felé, n.-ajtai Kovács István, mint az erdélyi legfőbb törvényszék tagja, Kolozsváron lakott, gyakran voltam házánál. Az unitárius egyház levéltárából történeti, különösen tanügyi, tanrendszerre vonatkozó adatokat irtam ki számára. Irodalmi dolgokról beszélvén, a többek között egyszer kérdést intézett hozzám a szóban forgó egyháztörténeti kézirat tárgyában. Én akkor mit sem tudtam felelni. Ő azonban a következőt beszélte el nekem: „Midőn a néhai gr. Kemény Józseffel Erdélyt tudományos czélból beutaztuk, felkerestünk minden irodalmi dolgokkal foglalkozó hazafit, s ezek között nagyatyját is, ki ekkor Kövenden lakott, s egy papnál alig képzelt, ritka gazdag könyvtára volt. Iróasztalánál találtuk, egy 4—5 ujnyi fokos kéziraton dolgozva. Kérdésünkre, hogy mivel foglalkozik, azt felelé, hogy az uni-

[1]) L. Kozma Mihály életiratát, az 1875-ben Stein J.-nál megjelent „Temetési alapigék“ elején.

*

tárius egyház történetének folytatását irja, melyből, a keze alattin kivül, asztaláról még egy más bevégzett kötetet mutatott meg nekünk." Ez elbeszélésre olyan hiven emlékszem, hogy annak előadásában alig követhettem el még csak lényegtelen szómódositást is. S minthogy Kovács Istvánnak sem oka, sem természete nem volt a valónál egyebet mondani: biztosan állithatom, hogy az Uzoni-Kozma-féle egyháztörténet folytatásában Kozma Gergelynek is része van. Az arányt talán a munka jelenlegi birtokossa — Jakab Elek ur — lenne képes kimutatni. E pontban tehát helyre kell igazitanom Orbán B. azon közlését, mintha az egyháztörténetet Kozma Mihály bevégezte s végrendelete értelmében fiai beadták volna a kolozsvári unitár. főiskola könyvtárába.[1]) A nevezett végrendeletben erről nincs emlités, hanem igenis van a testvérek osztálylevelében, melynek idevonatkozó részét Kozma Mihály életiratában közöltem s melyből kitetszik, hogy ők a müvet folytatás végett tartották kezöknél. Valamint azt is kideritettem, hogy a kézirat az osztálylevél daczára sem került rendeltetési helyére.

A nagy franczia forradalom s abból folyó európai háboru anynyi ezerek között neki is juttatott hazánkban egy parányi szerepet. A mint t. i. Ausztria is belevonatott a háboruba, felsőbb rendeletre az egész birodalomban naponta imák tartattak minden felekezet templomaiban. E végett 1800-ban Bécsből küldetett ima, melyet a főkormányszék minden egyháznak megküldött használatra.[2]) Azután — 1805-ben — Kozma Gergely irt egyet, mely a főkormányszék levéltárában, nyomtatásban, azon rendelet mellé van csatolva s hivatalosan számozva, melyben a napontai imádkozás ismét elrendeltetik. Minthogy a korábbi rendelethez a bécsi ima van csatolva s küldetett szét, természetes, hogy most ez lőn kiküldve.[3]) A két ima feltünően különbözik egymástól. Mig ugyanis

---

[1]) „Székelyföld leirása." V. kötet, 164. l. — Vesd öszsze Kővári: „Erd. Tört. Adatok" IV. kötet 160. 161. lapjaival.

[2]) Kir. főkormányszéki levéltár, 9283 a 1800 sz.

[3]) Szóról szóra igy hangzik: „Imádság. Örök Mindenható Isten! a ki mindent a Te ditsőségedre teremtettél, és teremtményednek állapottyát úgy igazgatod, hogy abban tégedet mint Urunkat tisztellyünk, mint Atyánkat szeressünk; imé a Te titkos rendelésedből a mostani idő mostohasága szükséggel, és abból származható inségekkel, az ellenséges fegyver sullyos háboruval fenyegeti népedet. Megismérjük ebben néked, mint urunknak hatalmas kezeidet, tsokollyuk a veszszőt, mellyel sujtogatod gyermekeidet, de egyszersmind megemlékezünk, hogy atyánk vagy, a ki büntetésed által is a mi job-

a bécsi ima az ellenség ellen dühöng. az uralkodó vitézségét, kegyességét magasztalja s győzelemről győzelemre kéri vezettetni seregét s az alattvalókat csak az elámittatástól kéri védeni, hogy csak uralkodójuk szavát hallgassák,[1]) addig Kozma G. népet és uralkodót egy fogalom alá, a legfőbb uralkodó alattvalóivá helyez s együtt mondatja el velük. hogy elbizakodtak a békében és vétkeztek, de most az inség eszökbe juttatja Urokat; kéri, hogy a király tanácsa megáldassék, hogy az alattvalók igyekezetüknek hasznát tapasztalják. Szóval az egész egy szabad lelkü polgár emelkedett észjárását tükrözi viszsza — s mégis oly tapintatos szerkezettel bir, hogy azt a loyális főkormányszék teljes megnyugvással fogadhatta.

1809 sept. 12-én Lázár István unitárius püspök folyamodván a főkormányszékhez, hogy miután az insurgensek táborában sok felekezetéhez tartozók vannak, neveztetnék ki két unitárius tábori pap: a főkormányszék felhivására még azon év dec. 15-kén

---

bulásunkat keresed, hogy ha szeretsés, és tsendes állapotunk elragadta indulatinkot, a Te véghetetlen hatalmodnak elfelejtésére, és Atyai Jóságodnak megbántására, az inség eszünkbe juttassa Urunkat, és Atyánkat. Töredelmes szivvel follyamodunk tehát hozzád ó Urunk, és Atyánk! és megesmérvén méltatlanságunkat, tsak a Te kegyelmedtől kérünk irgalmat. Adgy nékünk mennyei erőt, hogy egymásnak felebaráti segedelmére, Hazánknak, s Fejedelmünknek oltalmára egy szivvel, lélekkel törekedgyünk, 's igyekezetünknek hasznát tapasztallyuk. Ne vesd meg Mindenható Isten! az inségben hozzád kiáltó népedet, hanem a Te szent nevednek ditsőségére! légy engesztelt segitséggel a nyomoruakhoz, és forditsd el töllünk megérdemlett haragodnak súllyát. Ur Isten! a ki megrontod a hadakat, és a benned bizóknak ellenségeit a Te jobb kezednek erejével meggyőzöd, segitsd meg a Te irgalmadért esedező gyermekeidet, hogy ellenségeink' dühösségét megrontván, tégedet örök hálaadással ditsérjünk. Ó Isten! Országoknak és Királlyoknak Ura! a ki büntetvén gyógyitasz, és megbocsátván megtartasz, forditsd oltalmunkra a' Te mindenható irgalmadat, áld meg a' földünk termékenységét, áld meg a' mi Felséges Királlyunk fegyverét, tanátsát, igyekezetét! hogy a kivánt békességnek nyugodalmával, és munkáink gyümöltsével a' mi jobbulásunkra, és a Te ditsőségedre élhessünk. Mennyei Urunk és Atyánk! kitől a szent szándékok, az egyenes tanátsok, és az igaz tselekedetek származnak, add meg nékünk azon külső, és belső lelki, és világi békességet, mellyet nálod nélkül a' világ nem adhat, hogy sziveink a te törvényednek követésében, és napjaink a' te oltalmad alatt tsendességben álhatatosan megmaradgyanak. Amen."

Kir. főkormányszéki levéltár, 9392—805. sz. a.

[1]) Kir. főkormányszéki levéltár, 9283—800 sz. a.

javaslatba hozott két pap 1810 jan. 1-én ki is neveztetik [1]; ezek egyike, Kozma Gergely a B. Szentkereszti Sámuel ezredes alá rendelt III-ik lovas ezredhez, Beszterczére [2]. Ez állomáson az erdélyi nemesség jelentékeny részével kötött ismeretsége kutforrása lett egész életén át tartó sok becses baráti viszonynak.

Meg kell emlitenem még egy, 1838-ban, V. Ferdinándnak való hódolat alkalmával mondott partiálisi köszöntőjét, mely nyomtatásban is megjelent.

Hogy egyházában a szellemi előhaladás ügyét mennyire szivén hordozta, azt mutatja a többek között az Augustinovics-alap felhasználására adott véleménye, melyben az akkor 4500 mforintra számitott évi jövedelem részben a kolozsvári főiskolában állitandó jogi tanszék beállitására fordittatnék, „hogy ifjaink ne szorulnának az ev. ref. kollegyomba törvényhallgatni"; részint a kolozsvári nyolcz praeceptor fizetésének javitására, „mert hijában vagyon fenn a derék s lelkes professor, ha alatt jó s nyomos praeceptorrá válásra tüzelő ösztön az ifjak között nem létez"; részint pedig „minthogy a kolozsvári főoskola felserdült ifjakból álló részletes népességét tordai s kereszturi gymnasiumaink és toroczkai párticulánk tartják fenn", ezek tanitóinak fizetéspótlására [3])

Ennél még nagyobb horderejü volt egy egyházi nyomda alapitására adott terve, mely 1813-ban az egyházi főtanács elé kerülvén, arról annak jegyzőkönyvében ez áll: „Szentgericzei pap Kozma Gergelynek, a marosszéki pártiális által elfogadott, közönségünk typographiája felállitásáról készült s felküldött intézete közöltessék környékenként a Clerussal" [4]. Én magam e tervet nem ismerem. Az eszme maga még ma is az, de kivált azon időben minden esetre nagy fontosságu volt. Körmöczi püspök melegen karolta fel azt. Egyik levelében igy ir: „Az a tárgy, mely aránt Tiszteleted projectumot adott, igen fontos, és szükséges, hogy in re tanti momenti oly consultatio mellett fogjunk, hogy kezdete dolgunknak tsalhatatlanul jó véget igérjen. Én ugyan azon vélekedés-

---

[1]) Kir. főkorm. levéltár, $\frac{10783}{2055}$ 1810, jan. 1. Az enyedi táborhoz Fodor László, kövendi pap neveztetett ki.

[2]) Innen hozta s hagyta hátra az „Erdélyi nemes felkőlt sereg 3-dik lovas ezered Rang-Laistromát 1809 és 10-re", melyben az ezredes főtisztek, kormánytagok és altisztek névszerént vannak beosztva. Birtokomban.

[3]) Kozma G. „Véleménye". Kövend 1841. aug. 15. Birtokomban.

[4]) „Nro. VII-mo Protocollum de A. 1812—1816", pag. 153.

be voltam, és most se hagyok fel rolla, hogy minden ecclesiasticus örömest reá fog állani; igen, de contraria declaratiok is vagynak, és in casum, ha többek is találtatnak, ekkor a jó tzél, jó kezdet rosz véget ér. Én azért azt akarnám kidolgozni, hogy a clerus oblatumán kivül jó privatusainktól lenne három vagy négy ezer forintra igéret, és ekkor jól elsülne. A küldött specificatio tartása szerént is, már 1000 rforint igéret vagyon“ [1]). Azután megint igy szól: „Alkalmatosságom vagyon megemlékezni, hogy a mü életünk olyan mint a füst és a pára (ezt új év elején irja) — s Tiszteletednek azt jelenteni, hogy füst módjára mulandó környülállásaink között tsak az állandó és ditséretes dolog, a mient Tiszteleted vett fel planumában. Reméllem azt, hogy boldogitó véggel fogunk szerentséltetni. Én azon lészek, hogy effectumba vétettessék, és elég szerentsésnek fogom tartani magamat, ha lesz, a ki gondolatomat secundálya. Most az egek kedvező környülállásokat adtak. Mikor lesz ez, ha setétebb borongó fellegek kerülnek elé? S nem kell-e használni a jó alkalmatosságot? Éljen frissen és mozogjon Tiszteleted a közjóra, s mindenkor számot tarthat, hogy én jóra törekedését nem csak betsbe tartom, hanem elő is segitem“ [2]).

Gedő ugyanezen tárgyra vonatkozólag igy ir: „Megilletett a te nemes és nagyraszületett lelkednek hasznos kiömlése. Már csak az ideálja plánodnak feljülmul mindent, a mi eddig statusunkra nézve projectáltatott; de annak előadása, okai s előterjesztése módja olyan meggyőző, tökéletes és általható, hogy ahoz jobbat, szebbet adni nem lehet — csak pénzt. Megvallom, barátom, nagyobb vagy előttem, mint valaha, mert a kimiveltségnek azt a pontját, mely munkádból kisugárlik, nálad nem képzeltem. Tudod, hogy az én kritikám nem hizelkedik, de mostani érdemedet csudálni kéntelenittetem s ellenben sajnállani, hogy nem ülsz a kormányon, mert igy szent és ki nem calculálható következésü projectumod érlelésre jutna. Én részemről magam is örömest veszek részt pártod mellett, s tán két esztendőre is, ha élek, munkás elősegillője lehetek a legszentebb s interessántabb czélnak“ [3]).

---

[1]) Körmöczi János, superintendens levele Kozma G-hez, Kolozsv. 1812, augustus 1.

[2]) Körmöczi J. levele K. G.-hez, 1813. jan. 19.

[3]) Gedő J. levele K. G.-hez. A. Sz. Mihályfalva, 1813, aug. 8.

Hogy e szép terv megvalósitásához hozzá is fogtak volt, azt nem csak a Körmöczi levelében emlitett 1000 forint adakozásból, de Döbrenteinek egy leveléből is következtetem, melyben ő — az „Erdélyi Muzeum" nyomda ügyére vonatkozólag — ezt mondja: „A betüket igen is eladtam az unit. kollegyiomnak, mert nyomtatóm késedelmesen, s az új betükkel is nem eléggé csinosan nyomtatott. Mig itt újra felállittatnak, addig Pesten, Trattnernél jőnek ki a füzetek" [1]). Tehát 1814-ben már a felállitás stádiumában állott a nyomda, melyben a Muzeum nyomtatását folytatandó volt Döbrentei. A betük el is voltak már helyezve a főiskolának templom felőli végső szobájába, melyet innen hosszu időkön át „typographiának" neveztek. Koronka Antal ur még 1818-ban ott találta; de — mint mondja — egyházunk kormányi engedélyt nem nyervén a nyomda felállitására: a ref. collègium vette meg és állitotta fel.

Hogy századunk elején egy nyomda az egyház anyagi és szellemi ügyeinek lendületet adni képes lett volna, azt könnyü belátni.

Kozma Gergely papi hivatalának zárkövét egy lélekemelő ünnepély képezi. **Ötven éves papságának egyházi megünneplése.** Ez Kövenden 1847. sept. 30-án történt. Az ünnepélyen az ünnepeltnek négy élő gyermeke, a helybeli és vidékieknek nagy száma, az esperestség összes belső emberei, sok jó barát és ismerős vettek részt. A meg nem jelenhettek közül részvétörömüknek levélben adtak kifejezést Sz. Iváni Dániel, gr. Kemény Sámuel, gr. Bánffy Miklósné, gr. Bethlen Kata s mások. — B. Bruckenthal Károly képviselőjéül jurium inspectorát, Uzoni Eleket küldötte gazdag ajándékkal az ünnepélyre. Gr. Kemény S. egy hordó bort adott a lakomára. Egyházi beszédet várfalvi pap és köri jegyző Koronka Antal s toroczkói pap Sárdi Sámuel mondott. Az ünnepélyt egy hálaadó zárimával az ünnepelt rekesztette bé [2]).

---

[1]) Döbrentei Gábor levele Kozma G.-hez. Kolozsvár, dec. 5. 1814. Vesd öszsze: „Erd. Muzeum", X-ik k. 13. lapjával.

[2]) A beszédek nyomtatásban is megjelentek e. czimmel: „Jubilaeumi ünnepély, aranyos-tordai köri unitárius esperes s kövendi lelkész t. t. Kozma Gergely úr ötven éves papsága emlékére. Kövenden, őszelő 30-kán 1847. Kolozsvárt a kir. főtanoda betüivel.

Ötven éves papság! a melyhez még két esztendő járult, és szakadatlan éber tevékenység minden irányban, a hol csak egy mivelt és jóakaró ember hatni tud! valóban oly ritka tünemény az életben, hogy Isten különös kegyelmének és áldásának tekinthető egymaga körül mindenütt áldást terjesztő élet ilyen hosszura nyujtása! Annyival inkább, mert az egyik jubileáló pap szavai szerint „gyenge testalkatása mellett is 50 éves szép pályájának végén korosságát meghaladó erőben állott, Mózesi élénkséggel tartván kezeiben a kormányt". A mi minden esetre azt is mutatja, hogy e szakadatlan munkássággal teljes hosszu élet hivatali, önként vállalt és családi gondjainak elhordozhatására az isteni kegyelmen kivül józansága, mértékletessége és rendszeretete is nagy befolyással volt. S ő e „hosszu élet jó részét — mint Koronka A. mondja — a nemzeti szellem kincseinek beszerzésében, olvasásában és terjesztésében töltötte". Jó és nemes szivüsége közbeszédszerü volt. Emléklapjai egyikén ez áll: „Szerencsétlen nem lehetsz, mert jó szived van!" A hivatala alatt álló belső emberek is mind ezt bizonyitották, legforróbb óhajtásuk a lévén: „vajha tisztes elöljárójuknak hajdani ifjusága restáuráltathatnék!"

Mint családfőnek élete szintén a legboldogabb és boldogitóbb volt. Nejével a leggyöngédebb viszonyban élt 1834, dec. 15-ig, a kit ekkor elvesztvén, nőtelen maradott egész hátralevő életében. Gyermekei gondos nevelése s az ennek sikerén való boldogság csak ritka halandónak jut osztályrészül. Fiaival folytatott levelezése nem csupán a családi, de egy benső baráti viszonynak is oly lélekemelő képét tárja előnkbe, a minővel az életben csak ritkán találkozunk. E szellemi légkörben nevekedett Kozmák testvéri gyöngéd szeretete méltán vált közbeszédszerüvé. A zajtalan és titokban végzett jótékonyság egymással, embertársaikkal és minden jó ügygyel szembe, méltó megszentelése lett a legszebb erényeket plántálgató atyai kéz müködésének [1]).

[1]) Kozma László élő testvérei nevében a sz. gericzei unit. ekklézsiának egy 27 lat sulyu, 100 frt. értékü, aranyozott ezüst poharat ajándékozott az úr asztalára, a következő felirattal: „Az egy igaz Isten tiszteletére, a sz. gericzei unitária ekklézsia használatára, néhai esperest Kozma Gergely és neje Pataki Anna, és elhalt fiok: Ferencz és József emlékére, élő fiaik: László, Endre, Tamás buzgóságukból; legelőbb úri szent vacsorára használtatott az erdélyi unitárius vallásközönségnek. 1863-ik évben, aug. 27-én, Szent-Gericzén tartott zsinati gyüléskor".

Mint ember igy jellemzi Koronka Antal: „társaságban víg volt; mint nagy adomázó és olvasott ember, mindenkit tudott mulattatni; soha részeg nem volt; kártyázni teljességgel nem szokott“ szóval, egyike volt a legszeretetreméltóbbaknak. Kazinczyt is „megilleté jósága“. Katholikus és reformatus papok névnapi üdvözlő levelei, minden rendüek és ranguak között ma is élő kedves emléke: jóságát, közhasznuságát és szeretetre méltó voltát hirdetik. S papi és közmivelődési müködése mellett meg kell még emlitenem egy pár vonást, a melyek jellemének kiegészitését képezik.

Ő a vidéknek, melyen élt, orvosa is volt. Látván, hogy egy orvost nélkülöző vidéken mennyi nyomor és szerencsétlenség fordul elé: tanulmányozni kezdette a közönséges betegségek házi gyógykezelését Mátyus „Diaethetikája“ nyomán, s olvasmányainak bő tárházából egy fokos recept-könyvet irt össze [1]). Ezt kiegészitette megfelelő botanikai tanulmánynyal s a gyógyfüvekből és gyógytári szerekből mindig készletet tartván házánál, éjjel és nappal mindig segedelmére volt a hozzá folyamodóknak s a terhes betegeket félnapi járó földre látogatta és gyógykezelte. Az 1834-diki cholera alkalmával telerakta zsebeit gyógyszerekkel, s házról-házra, faluról-falura járván, gyógyitotta úton-útfélen a szerencsétleneket. Sok ezerekre ment azoknak száma, kik meg nem szűnő hálával emlegették őt, mint jóltevőjüket. És ő a háládatosságon kivül egyéb dijt nem is fogadott el soha fáradozásaiért. Azon tudat, hogy embertársain segithetett, bőséges jutalom volt lelkének.

A foghuzásról 1816—1849-ig naplót vezetett [2]), melynek tanusága szerint mindenféle ranguaknál ez idő alatt 2960 fogat húzott ki.

Az atya és család iránti kegyelet megóvásának egy nem közönséges példája az is, hogy Kozma Endre, mint m. vásárhelyi ügyvéd, szent-gericzei ember ellen inditott pert soha fel nem vállalt, bár odavalók is sokszor folyamodtak hozzá; mert szülőföldén csak igy remélte biztosan fentartani azon jó emléket, mely Kozma Mihály és Gergely után ottan a Kozma-névhez füződött. „Ah! mi szép az ily élet, mi könnyü ily körben a hivatal, mily észrevétlenül olvad le ötven évek fövénye!“ mondja Koronka Antal.

[1]) Jelenleg a Kozma Tamás birtokában van.

[2]) „Foghuzás Jegyzőkönyve. Melybe 1816-tól fogva azon szenvedő felebarátimnak, kiknek fogaik orvosolhatlanul fájtanak, s ezen kintól kivonás által megszabaditottam minden jutalom nélkül, 1833-ig neveik, a fog számával s kivonás napjával együtt, emlékezetnek okáért feljegyeztettek Kozma Gergely által“.

A gyümölcsfa-nemesités szintén kedvencz foglalkozását képezte. Kora tavaszszal megindult községe szőlőhegyeiben és kertjeiben s mindenütt oltott, sokszor még azt se tudva: kinek. A mint községében végezte, következtek a szomszédos falvakban levő ismerősei. És ez igy folyt minden tavaszszal. Maros- és Aranyosszékben ma is sok jó gyümölcsöt esznek az emberek, nem is sejtvén, hogy azok fájának egy részét Kozma Gergely jótékony keze oltogatta. S ezt is mind látható jutalom nélkül. Gyümölcsnemesitési naplójának egy kis töredéke megmaradott, melynek tanusága szerint 1825—1833-ig 1539 darabot oltott [1]). A kertészkedés különben annyira kedvencz foglalkozásai közé tartozott, hogy már 1805-ben élősövény-keritése volt, melynek állapotáról Vályi Elek Marburgból is tudakozódik. A gyümölcsnemesitést és termelést s az ennek megfelelő talajismét szakszerüen tanulmányozták ők egy társaságban, melynek tagjai egész Marosszéket behálózták, s melynek központja M. Vásárhelyt a Dr. Kovács Antal háza volt. Ide koronként összegyültek s tapasztalataikat megbeszélgették. Itt állittattak össze a tagok által vidékenként feljegyzett meteorologiai észleletek is. Az ily összejövetelekben bizonyos kérdéseket tűztek ki, melyekre a feleletet, nyomozódásai, észlelései és tanulmányai alapján minden tag vagy irásban, vagy élőszóval terjesztette a következő összejövetelben elő. Egy ilyen — kezemnél levő kérdéscsoport a gyümölcs-nemesités, talajisme és meteorologiai észlelésekre vonatkozólag, 1810-ből, igen érdekes lehetne az illető szakemberek előtt.

Kövenden laktában egy népbank-féle takaréktársaságot alakitott, mely már 1848-ban egy kis tőkével rendelkezett, de az események és az ő halála ennek is feloszlását vonták maguk után.

Mint hazafi és polgár — életének utolsó pillanatáig a mivelődés és szabadság áldásaiért lelkesült, munkált és küzdött. Korának vallási és politikai mozgalmairól nemcsak mindig tudomással birt, hanem minden nevezetesebb ide vonatkozó levelek és röpiratoknak hű másolatát szerezte meg, melyekből iratainak széthányódása után is egy becses kis gyüjteményt állithattam össze [2]).

---

[1]) A „gyümölcsfa-oltás jegyzőkönyvé"-nek e töredéke a foghuzás jegyzőkönyvével együtt képez egy kötetet.

[2]) Egyéb érdekes iratokkal együtt az unitáriusok kolozsvári könyvtárába helyezem el.

Humanistikus gondolkozásának és érzelmeinek s egyszersmind a haladás minden irányu mozzanataira kiterjedő figyelmének fényes bizonyitéka egy a felvinczi tisztséghez 1844, martius 18-án intézett kérelme, melyben hivatkozva az amerikai munka és olvasással öszszekapcsolt javitó fogházak példájára, kéri, hogy addig is, mig a magyar országgyülés e javitó rendszer meghonositásában intézkednék, fogadjanak el tőle a foglyok használatára egy bibliát, mint azt „bágyoni százados kapitány Pócsa János ő nagysága is a vigyázata alatti fenyitőház egyénei számára" tette [1]).

Életének kétutolsó éve öszszeesik 48-iki szabadságharczunkkal. Ő már ekkor öreg volt testben, de lelkében még mindig a régi ifju tűz lobogott. Szivét még mindig az a „meleg vér és meleg érzés" dobogtatta, melyről Kazinczy mondotta, hogy „több az mindennél". Maga helyett fiait küldé fegyverrel védni a nemzet jogait. Ő Kövend és Aranyos-szék polgárait lelkesité a harczra. Toborzódalt irt, százával szórván másolatban szét a vidéken s neve helyére büszkén irá e szavakat: „Irá egy atya, kinek három városban, három fia nemzetőrségi közvitéz." S a kit Kazinczy lóháton ismert meg, mint férfit; a kit magyarutcza lakói, Kolozsváron, minden évben lóháton megérkezni láttak a zsinati s főtanácsi ülésekre mint esperestet: ő 48-ban mint 75 éves ősz hazafi is lóháton járt fel a havasok alatt, Bórénál táborozó nemzetőrökhöz prédikálni. Orbán Balázs igy emlékezik meg róla a „Székelyföld leirása" czimü müvében: „Még pár szót kell szentelnem Kövend forradalom alatti unitárius lelkésze, a már koros, de fiatal lánglelkü Kozma Gergelynek. Ő volt Aranyosszéken a forradalmi eszmék leglelkesebb apostola, ki, ha már öreg volt a haza megtámadott alkotmányát védni, szónoki tehetségét használta arra, hogy hallgatóinak lelkébe öntse át lelkesültségét s azokból a hazának hősöket teremtsen. Nem is élte tul a haza megaláztatását, mert azon napon halt el, midőn az oroszok vad csordái Aranyosszék határaira léptek; utolsó szavával is irtóharczra buzditá környezőit a szabadság megfojtására hazánkra csőditett e barbarok ellen" [2]).

Meghalt 1849-ben, aug. 14-én. A muszkák miatt nem lehetvén Tordára menni, szemfedél nélkül temettett el. Halála a börtöntől, vagy tán még roszszabbtól mentette meg; mert a hazafiak

[1]) A folyamodás inpuruma birtokomban van.

[2]) „A Székelyföld leirása," V-ik kötet, 169-ik l. A 164-ik lapon szintén emlittetik neve.

vérét szomjazó kormány küldönczei a forradalom után megjelentek Kövenden elfogására; de az ősz vére helyett egy temetési bizonyitványnyal kellett beérniök, melyet Koronka Antal állitott ki. Saját rendelete szerint ugyanazon sirban nyugszik, a kövendi temetőben, hová nejét 15 évvel azelőtt temette volt: magával vivén a sirba is azon hűséget, melyről jegyes korában arájának irta:

„Hivségemet s életemet
Egy nap fogja végezni.“

Neje halálával annak sirkövére az epitaphiumot saját kezével véste bé. Gyermekei e sirkönek másik oldalára az övét vésették fel — mint rendelte volt. Igy simultak öszsze egy közös emlék alatt poraik is azoknak, kiknek élete szeretet volt, s kiknek nevét a szeretet tartja fenn és őrzi utódról utódra szálló kegyelettel.

Ime egy hoszszu, tevékeny, hasznos életnek halvány képe! Ime egy szegény unitárius pap önmagának teremtett szerepköre az irodalom, az egyház- és társadalomban!

Ha az irodalmi érdem egyedüli mérve a nyomtatásban hátrahagyott müvek száma volna: akkor Kozma Gergely nevét az elfeledéstől az a kevés emlék nehezen őrizné meg. Azonban tudjuk, hogy igen sok köteteknek se a kortársak, se az utódok nem vették hasznát, mig egy irói nevet nélkülöző, de sokoldalu jótékony munkásságot kifejtett egyén igényt szerezhet magának a társadalom, egyház és haza elismerésére. És ez alapon már, mig az önzetlen emberszeretetnek, a munkának, a kevés eszközökkel való sok jóttevésnek, a miveltség iránti hódolatnak, nyelvünk, irodalmunk s a szabadság bálványozásának és lángoló hazaszeretetnek lesz érdeme és egyetlen tisztelője közöttünk: addig a Kozma Gergely neve is halhatatlanságot követel. És én soha nagyobb lelki örömmel tollamat nem tettem le, mint most, midőn szivben és lélekben felmelegedvén e szép multnak szentélyében, érzem: hogy áldozhaték.

Egyháztörténelmi adatok.

XXI.

Az unitáriusok egyháztörténelméhez a XVII-ik században.

KÖZLI SZILÁGYI SÁNDOR.

Az alább közlendő okmány az unitáriusok egyháztörténelméhez, azoknak más hitfelekezetekhez, jelesül a protestánsokhoz való viszonyához, a zsidózók (judaisansok) üldözéséhez eddig nem ismert adatokat szolgáltat.

Tulajdonképpen az egyháztötrénelmi adatok ezen okmányban csak mellékesen jőnek elé; mert ez lényegében politikai, illetőleg közigazgatási okmány.

Mint tudva van I. Rákóczy György 1644 és 1645-ben háborut folytatott III. Ferdinánd ellen, mint a svédeknek és francziáknak szövetségese. Teljesen felkészülve indult el 1644 elején s a fegyvert 1645 augustusában tette le. De 1644 nyarán egy időben némi fegyerszünet forma állott be. Mialatt öreg Rákóczy György künn járt, fia II. Rákóczy György maradt Erdélyben a közigazgatás élén, gondoskodott hadak kiküldéséről, láttatta el a mustrákat (seregszemléket) stb.

Ezen okmány II. Rákóczy Györgynek, a már akkor ifju fejedelemnek, mint helytartónak utasitása egy a székelyföldre küldött commissio számára, melynek feladata volt megvizsgálni, hogy kik szöktek viszsza a magyarországi hadakból, kik nem mentek el, s kik vonták el magukat a fegyver alól?

Mikor indúlt el, hogyan járt el a commissio, miután annak jelentése vagy elveszett, vagy lappang, nem tudjuk, de maga az utasitás egymagában is sokkal érdekesebb, hogysem annak közzétételét hoszszasabban kellene indokolni.

Álljon hát itt az egész okmány:

Isten bevivén, az egész vitézlő rendet látogassa meg minden székben külön külön. Minden faluból az birót heted magával személye eleiben hivatván, kiktől ezeknek menjen végire hit szerént.

1. Kicsodák maradtak volt el az hadból itt benn.

2. Kik szöktek vissza az hadból s honnét? vagy penig hadnagyok s kapitányok hirével kik jöttek vissza.

3. Mind az kik itt benn maradtak, vagy visszajöttek, fizettek-e az tiszteknek valamit, kinek, s mennyit egy egy személy.

4. Ezen alkalmatossággal annak is végire menjen, adták-e magokat valakinek az szolgáló rendek közzül akárkinek is jobbágyságul, s mi formán, s kinek adták s honnan.

5. Ez hadakozásunkban is mindenik székből mennyin holtak meg fegyver s betegség miatt is, vagy egészséges-é, hogy szolga lábra adta volna magát oda ki valakinek; valakiket tanálni, az hova való s ki neve?

Az marusvásárhelyiek is sok szolgáló rendet vettek be az zászló alól, s nem jöttek el az hadban. Ennek is valóba végére menjen s kikeresse s mindenekről szép helyes regestrumot irasson.

Az várakat is meglátogassa s jó informatiot hozzon, mi állapottal vannak

Törvényeket igen igen kiszolgáltassa s folytassa.

Maga gazdálkodására semmit fel ne hagyjon vetni az vitézlő rendre. Istennek hála, módunk elég vagyon: Kumanáról, Fogarasból, Udvarhelyről, Görgényből kitelik az.

Az udvarhelyszéki királybiróságot olynak adja, érdemes legyen reá, és az Isten dicsőségének kárára ne legyen.

Ugy értjük Farkas Ferencz hogy már maga gyermeki számára mestert tart Bögözön, az hova már mi vallásunkon valók is sokan vitték gyermekeket: azon legyen, okosan és szép praetextussal megorvosolja; maga ha tart is magáéinak, de az mieinknek ne járjon oda gyermekek.

Az keresztúriaknak öntettünk itt egy harangot, kinek egy rész árát az végezés szerént az unitariusoknak kellett volna megadni, de noha régen kész s sollicitaltunk is az árában, de nem fizették meg. Poenája penig az volna: az ott való harangbeli részek veszszen el tőlök; azért ezeken is az unitáriusokon exequaltassa.

Az fejéregyházi barátok is halljuk igen járnak az székelységre, mesterséges seductiokat is tesznek; azon kell lenni, azt is megorvosolhassa.

Az vitézlő rendektől az mit tiszti szerént méltán elvehetni is, mértékletesen viselje abban is magát, mindent eltávoztasson, valami maga böcsületit, kedvességét előttök idegenségben ejthetné, mindeneket inkább édesitsen, mintsem idegenitsen.

Melléje rendeltük:
Csepei uramat
Huszár uramat
Barcsai Ákos uramat
Betlen János uramat
Sárosi János uramat.

Az judaizansok ugy értjük ismét az székelységen szaporodni kezdettek, sőt azok közzül is sokan, kik elhagyták volt azt a sectát, ismét vissza kezdettek állani. Azokat is tudakozza fel s nekünk hozzon igaz regestrumot rólok, kik s hova valók legyenek.

Az musnai unitariusoknak olyan contractusok volt a mieinkkel, hogy tartozzanak templomot, parochialis házat, és cholát épiteni a mieinknek, a mig penig a lenne, usus templi communis legyen. Ugy vagyon, a templum commune, de az mi praedicatorunk nagy fogyatkozással vagyon hogy háza nincsen s schola sincs; nem denegalják ugyan az parochialis ház és schola épitést, de minthogy annak terminusa a contractusban nincsen, mind eddég is elmulatták. Annak is azért egy bizonyos terminust kell rendelni, mikorra tartoznának mind azokat megépiteni.

(*Eredeti minuta a vörösvári levéltárban*)

XXII.

Egy adat Dávid Ferencz életére.

KÖZLI SZABÓ KÁROLY.

Minél kevesbbé mondhatjuk teljeseknek, sőt csak kielégitőknek is az eddig ismert adatokat, melyek Dávid Ferencz életére vonatkoznak, annál becsesebbnek kell tartanunk az ő leveleit, melyek nem csak élete körülményeire, hanem gondolkozására is világot vetnek s lelke mélyébe hagynak bepillantanunk.

Dávid Ferencznek e tekintetben igen érdekes eredeti levelét találtam a mult nyáron a szász nemzeti levéltárban Szebenben (IV. 726. sz. alatt), melynek megismertetésével s közzétételével néhány eddig ismeretlen adat birtokába kivánom juttatni a történetirót, ki hivatva lesz a Dávid Ferencz életét hozzá méltóan megirni.

A levél a szebeni tanácshoz volt intézve s Kolozsvártt 1555. september 24-kén kelt. Ebben mentegeti magát Dávid Ferencz, miért halasztotta válaszát későbbre mint a szebeni tanácsnak igérte volt. Haza érkezvén ugyanis értesült, hogy Kolozsvár tanácsa őt az egyház papjává megválasztotta. Ő sok és bizonyos okoknál fogva vonakodott s folyvást vonakodik engedni a tanács kivánságának, mely végre is neki gondolkozási határidőül a szüret befejezésének idejét tűzte ki. Fejtegeti ezután, hogy, ha ez ügyet komolyan meggondolja, nem látja magára nézve eléggé biztosnak és tanácsosnak hogy ezen választást elfogadja, s arra törekszik, hogy magát ez ügyből kibonyolithassa s Szeben szolgálatára fölajánlhassa. Hogy azonban szülőfölde iránti hálátlansággal ne vádolhassák, eszélyesen

igyekszik magát szabaditni, oly föltételeket tűzvén ki, melyekről tudja, hogy azokat a kolozsvári tanács aligha elfogadhatja. Ha igy megszabadulhat, teljes készséggel ajánlja föl szolgálatát Szebennek. Ha azonban a szebeni tanácsnak az ő részére a kolozsvári tanács által kitűzött határidőt s az ő határozott végválaszát bevárni nehéz lenne: nem ellenkezik, a mint nem is ellenkezhetik, abban, hogy helyette másról gondoskodjék; azonban ez esetben sem kételkedik, hogy, ha Kolozsvárról szabadulhat, lesz neki Szebenben valami állomása, melyből élhessen s magát föntarthassa. Eddig is szivesen elfoglalta volna a Szeben részéről fölajánlott hivatalt, ha számos körülmény nem gátolta volna: ez akadályok elháritása után meg fogja adni végválaszát s eleget fog tenni a szebeni tanács kivánságának.

Kétségtelen e levélből, hogy Dávid Ferencz 1555-ben, mikor még Luther tanát követte, Kolozsvárról mintegy menekülni akarva Szebenbe kivánkozott. Hogy és mint nyerte őt meg maga részére Kolozsvár, nem tudjuk; annyi bizonyos, hogy ő a következő 1556. évben már nem csak kolozsvári pap, hanem egyszersmind mint a Luther tanait követő magyar egyházak superintendense is szerepel. S azt is bizonyosnak tarthatjuk, hogy ha 1555-ben az ő ohajtása teljesül s a szebeni papságot elnyerheti, ez esetben életpályája egészen más irányt vesz, s neve most az erdélyi unitárius egyház megalapitói élén bizonyosan nem tündökölnék [1]).

A latin szövegü levél szó szerint ez:

Salutem et officiorum meorum commendationem quoque humillimam. Tardius quidem, Viri prudentes, et integritate praestantes, meas ad vestras humanitates, quam debebam ex promisso mitto literas, sed tamen vt spero, cum venia et culpae depuratione facili, multa enim in vita nobis praeter expectationem euenire solent. Plurima denique in actionibus obijciuntur quae nostras deliberationes vel impediunt vel prorsus irritas esse faciunt, vt vel sic admoniti discamus deum esse nostrum conditorem nos vero tantum psalmata eius. Reuersus domum a senatu nostro intellexi perfectam esse electionem de me, vt subeam officium Pastoris Ecclesiae Dei quae est in patria mea, huic sententiae et voluntati senatus nostri in hunc vsque diem restiti propositis multis ac certis rationibus cur parere minus possem, ac cum senatus noster me in suam im-

[1]) Mi csak örvendünk, hogy igy történt s ez örömben azt hiszszük, hogy a lelkiismeret szabadságának s a világosságnak számos barátai osztoznak velünk. Szerk.

pellere non posset sentenciam, spacium deliberandi de hac causa mihi exactum et completum tempus vindemiarum concessit. Hic status rerum mearum est, et haec causa fuit silencij mei; Ego vero cum totum hoc negotium et causam, ex parte anteriore et posteriore pensitem, non video mihi meisque rebus satis tutum esse et consultum, vt electionem factam amplecterer, in hoc elaboro, vt me prorsus extricem, et vestris humanitatibus addicam, sed cum ea quae mecum geruntur in patria initium sumserint, necessum est vt me non rustico modo et nota quadam ingratitudinis excusem, sed ordinate et prudenter videam qua ratione me liberare possim. Modus autem et via proxima haec esse videtur vt propositis certis conditionibus, (quas scio vix senatum acceptaturum esse) viam evadendi et liberandi mihi adinueniam, Quod si factum fuerit procul omni dubio vestris humanitatibus me totum tenui mea et qualicunque opera addicam. Si vero haec mora responsionis determinatae et certo praedefinitae difficilior esse videbitur quam quod a vestris humanitatibus expectari posset, non prohibeo, vti nec possum, modum prospiciendi de alio, interea tamen si liberari potero, non dubito mihi locum aliquem in vestra republica residuum fore vbi me alam et sustentem. Quod ad me attinet lubens huc vsque et officium apud vestras humanitates subiuissem et meam obedienciam debitam declarassem, sed multae me circumstantiae impediuerunt quibus remotis responsionem finalem dabo et vestris voluntatibus satisfaciam. Vestras humanitates quam optime valere cupio. Datum Clausenburgi 24. septembris anni 1555.

Vestris humanitatibus
addictus Franciscus Dauidis.

Kivül: Inclito Senatui Cibiniensi dominis et patronis mihi summa reuerentia colendis.

Harczói Gálfalvi Imre emlékének.

A magába zárkozó érdemnek adom meg az őt megillető tiszteletet s egyházunk közérzületét fejezem ki, midőn e nehány sort Harczói Gálfalvi Imre, erdélyi országos itélőmester és unitárius egyházi főgondnok emlékezetének szentelem. Egyike volt ő azon unitárius férfiaknak, a kikben szerencsés véralkat megnyerő személyiséggel, helyes gondolkozásmód cselekvési tapintattal és kifogástalan életiránynyal párosulva vivnak ki magok számára közbecsülést, s azt egész életöken át megtartják . . . . Harczó, a Gálfalviak ősi nemes birtoka, már századok óta közszolgálatra képes hű honfiakat adott Marosszéknek és a kis Erdélynek, buzgó és tántorithatatlan hiveket a szabad hitelveken nyugvó unitárius vallásnak. A hitünket fentartó erős nemzetségek közé sorozzuk mi őket, kiknek ereje szép világi vagyon mellett előkelő miveltségben, a sziv természetes jóságában és a haza és közügyek iránti munkás érdeklődésben áll. Marosszéken az unitárismus kitünő képviselői, hitfelekezetünknek díszei voltak ők mindig, oly férfiak, kik jellemök és a közkormányzat zajtalan munkáiban való részvétök által az állami és egyházi élet gépezetének helyes menetére sikert mutatólag folytak bé.

E sorok tárgya is ilyen volt; csöndes munkásság között folyt le a nemzet félszázados nagy küzdelmében igénytelen, de hasznos élete. Gymnasialis tanulmányait az unitáriusok főiskolájában, a jogot az akkor hires kir. lyceumban Kolozsvártt végezve: a közhivatali pálya első lépcsőjére 1824. lépett, mint kir. főkormányszéki jegyző, pár évet — akkor szokásos magyar erényeinkből kifolyólag — tiszteletből szolgálva; 1830. törvényhatóságába Marosszékbe ment haza s tiszteletbeli jegyző s igtató, 1831. ezekhez még alszéki biró, 1832. derékszékbiró lett; 1833. a szék a m. vásárhelyi országos kórház egyik bizottsági tagjává választotta, de a mi formahibák miatt foganatlan maradt; 1834. helyettes, 1836. valóságos alkirálybiróvá választatott, 1838. másodszor kórodai bizottsági taggá, mit a kir. kormányszék is megerősitett, reményét fejezvén ki, az ország ezen intézetének helyes igazgatás által hasznossá tételére szentelendő buzgó igyekezetében; 1842. az erdélyi országgyülés által az unitárius vallásközönség jogilletőségénél fogva egyik országos itélőmesterré választatván s a felségtől megerősittetvén: e diszes tisztet közmegnyugvásra viselte 1848-ig. A két ország politikai egyesülésének örök történeti fontosságu tényét az országgyülésen ő ig-

*

tatta jegyzőkönyvbe s jun. 18. övé volt a hivatalából folyó utolsó berekesztő szó. „Isten áldja meg a nagy Magyarhont — igy szólt — s adja, hogy az unio által kebleinkben ébresztett szép remények valósuljanak! És e kérést az egész gyülés igaz szivből viszhangoztatva oszlott szét....

Midőn 1849. az alkotmány felfüggesztetett, az ország jobbjaival a közszolgálat teréről ő is viszszavonult, a nyarat birtokain, a telet egy meghitt baráti és rokonsági kört képezve a nagy tekintetben álló Sala-házzal, melyből Sala Karolinával 1834. febr. 19-én házassági frigyet kötött, Kolozsvártt töltötte, részt véve az unitáriusok önfentartási törekvéseiben, bizva, el nem csüggedve, a nemzeti érdekeknek a család és társadalmi munkásság szabadon maradt térein hő ápolására és megőrzésére igyekezve, vigaszt és fentartó erőt egy jobb jövő reményében és előkészitésében keresve. Oh ez évek a babyloni fogság gyászévei! Oh e szenvedések a leigázott nemzetnek pusztában való 12 évi kietlen bujdosása, szenvedései!

A váltság órája ütött. Európa politikai láthatárán megrázó villám futott át. Magyarország egy pillanatra lerázta lánczait, az alkotmány felújulóban volt, a hazafikötelesség mindenkit helyére szólitott, a haza fölkereste kipróbált elaggott fiait s Erdély népszerü itélőmesterét a király 1861. jun. 14. ismét itélőmesteri székébe szólitotta viszsza, mit ő örömmel fogadott, kötelességeit — mig lehetett — híven teljesitette; de az idők ismét elborultak s ő 1864. sept. 15-én egész fizetését nyugdijul kapva, ismét harczói ősi birtokára vonult s ott töltötte el életének utolsó tiz évét, családja, a vallás és haza közjava iránti hív érzését végig megőrizve. Vallásközönségunk 1859-ki zsinati főtanácsán kolozs-dobokaköri felügyelő-, 1862-ki zsinati főtanácsán pedig második főgondnokává választván, egyházunk közgyülésein — mikor egészsége megengedte — készörömest megjelent s szelid és békitő modorával egyházi legfőbb kormányzatunk sikeres folyamára áldásosan folyt bé. Még mult évi egyh. főtanácsunkon is jelen volt, s épp oly örömmel szemléltük őt akkor az elnöki székben, mint a minő fájdalommal vettük nehány hóval azután halálának gyászhirét, mely 75 éves korában 1875 dec. 10-én következett bé. Lelke elszállt az örök világosság égi honába; pora atyáéival egyesült az ösi birtok hantjai alatt, gyászoló hitvese s rokonai könyüikkel áldoztak koporsójánál, melyet szivüknek a gyásztakarónál sötétebb gyásza födött bé.... Én az eltávozottnak „üdv"-et, hoszszas földi pályájának hű társára vigaszt esdve a Mindenhatótól, a becsületes név és hív munkásságu élet számára e sorokban parányi helyet kérek a szerető haza és jó unitáriusok háladatos emlékezetében.

Ferencz József.

Egyházi élet.

I.

A vasárnapi iskolák reform-kérdése.

Minden oly eszme, mely a meghidegült vallásosság fölmelegitését s a meglazult erkölcsösség ujraébresztését czélozza, termékeny talajra talál a jobb érzésüek szivében; mert az ilyenek látják és érezik, hogy a társadalmi élet reformálása szorosan egybefügg az új alapokra fektetett vallás-erkölcsi élettel. S a mi minden bizonynyal az idők jele gyanánt tekintendő, ritka korszakban irtak egyházi és nem egyházi lapokban és folyóiratokban többet és többen a fennebbi kérdések miként történhető legsikeresebb megoldásáról, mint a közelebbi években. E szerint a baj általánosan elterjedett és veszélyes voltáról minden érdeklődők meg vannak győződve, mihez képest, mint a sülyedező hajó megmentése érdekében a jól fegyelmezett hajós-nép tenni szokott, ugy itt is, kiki sietett a nézete szerinti legjobb gyógyszereket elhozva bémutatni.

Azon tényezők között már, melyek hivatva vannak, ha jelenleg nem is, de bár jövőben magyar Izraelünk elszéledezett nyáját az evangeliom kies mezejére terelni, a vallás iránt hideg lelkeket az úr oltára köré gyüjteni s elhunyt őseink vallásos buzgóságát a szivekben ismételten lángra gyujtani, azon tényezők között mondom, nem csekély fontosságu helyet foglal el a vasárnapi iskola, vagy a mint nálunk szokásos, ismertebb neve: a nyári tanitás. A név egyébaránt semmi válaszfalat nem képez, sőt egy és ugyanazon dolgot fejez ki, miután a nyári tanitás semmi egyéb, mint vasárnapi iskola.

Tudjuk mindnyájan, hogy a vasárnapi iskolának czélja az, hogy a népiskolában felébresztett vallásos érzést a már érettebb növendékekben s általán a mindkét nemü ifjuságban tovább fejleszsze s a lehetőségig annyira meggyökereztesse, hogy a későbbi életviharok s a szenvedések és szenvedélyek által felkorbácsolt kedélyfergetegek nem hogy tövestől kitépjék, miként a földben alig megfogamszott gyenge csemetét, hanem mint az életerős élőfa annál mélyebben bocsátja gyökerét a földbe, minél több zivatar ostromolja, azonképpen a vallásos érzés is annál inkább áthassa a szivet, s az isteni gondviselésben helyezett bizalmat annál renditbetlenebbé tegye, minél több megpróbáltatásnak van kitéve az ember; tudjuk, hogy a vasárnapi iskolának czélja az, hogy a népiskolában megkezdett alapon tovább épitsen, s neveljen népet, az Istenházának látogatásában buzgolkodót, az egyház közügyei iránt áldozatkészet, mely tudjon és akarjon lelkesülni s ha a szükség kivánja tettre is

kelni; szóval a vasárnapi iskola a vallásos nevelés tekintetében főleg, ismétlő iskolája kell hogy legyen a népiskolának. A mennyiben pedig ez a jelen rendszer mellett legalább nálunk világért sem hivatott arra, hogy a vallásos érzés fölébresztését eszközölje, a vasárnapi iskolának marad fenn ezen hiány helyreállitása is.

Kérdés már most, és pedig fontos kérdés: vajjon a vasárnapi iskola mostani alakjában, jelzett hivatását betölti-e? küldetésének képes-e megfelelni? nem, semmi esetre sem! És miért? Ez a második kérdés. Azért, mert a tananyag arra sem alkalmas, hogy a vasárnapi iskolának közönséget teremtsen, nem hogy önmaga iránt érdekeltséget keltve, a vallásos érzés fejlesztésének, a vallásos nevelésnek eszközül szolgáljon. S ez nagyon is természetes; mert a miket a vasárnapi iskolában rendesen tanitunk, minők az uri ima, apostoli hitforma, tiz parancsolat, erkölcsi szabályok, apró imák s a korosabbaknak káték gépies magoltatása, mind oly dolgok, melyek nem hogy a szivet melegitenék, s mi fő, arra nemesitőleg hatnának, de az értelmet is érintetlenül hagyják; mert az ezekben foglalt hittételek a vasárnapi iskola közönsége előtt érthetetlen dolgok. Ha már mi ily nem érzett és nem értett tanitásokkal állunk elé s gyötörjük tanitványinkat, minők egyebek elmellőzésével pl. az apostoli hitformában előforduló szent lélektől fogantatás, szenteknek egyessége, közönséges keresztény anyaszentegyház stb. kötéllel sem fogunk közönséget, elhihetjük. Én e tekintetben ha nem is mindent, de sokat elpróbáltam már. 1873-ban a f. váralyai közgyülésen kérdést és inditványt tettem erre vonatkozólag, az, a presbyterium eleibe utasitott, hogy az, mint kebli hatóság a növendékek feljárását eszközölje; ez bizottmányt küldött ki, mely ellenőrző és végrehajtó hatalom legyen, mit az illetők azzal játsztak ki, hogy inkább a templomba se jöttek; ekkor falusbiróval, körjegyzővel akartam rászoritani a hanyagokat, mind hiába! eredmény semmi, olyan forrást, melynek vize a szomjat nem oltja, senki sem keres: miből bizton vonhatjuk azon következtetést, hogy a káték miveltek és a nép előtt egyaránt leélték magukat, helyökbe egyébnek kell lépni. Az élők csak élőkkel szeretnek lenni, legkedvesebbjeink is, ha hullák lettek, némi iszony visszatart tőlük.

A vasárnapi iskola tehát, miután az jelen alakjában res nullius, mulhatlanul reformálandó. Olyanná kell azt tenni, a hová kényszer és erőszak nélkül, önként jöjjenek a növendékek, a hová azok is, kik nem kötelezettek, szivesen eljöjjenek, vonzatva az ottan véghezviendő tanitások szellem-hatalma által. S e tekintetben, ha azonnal nem tehetjük is oly tökélyessé szerény körben mozgó vasárnapi iskolánkat, minők e nemben az angolokéi, de fokozatosan átküzdve magunkat a kezdet nehézségein s az átalakulással mindig együttjáró kisebb-nagyobb bajokon, az eredmény bizonyára követni fogja a fáradságot és lelkes törekvést. És ha Péterfi D. barátom azon ohajának ad kifejezést: vajha a nép vallás-erkölcsi nevelésére mi nálunk is több gond fordittatnék; vajha a mi papjaink és gyü-

lekezeteink teljes buzgalommal és igyekezettel vennék fel a szent ügyet és teremtenének korszerü vasárnapi iskolák létrehozása által a nép vallás-erkölcsi életére nézve egy hatalmas szerves tényezőt", s midőn e tekintetben különösen az ujonnan alakult és a jelenleg alakulásban levő lelkész-egyletek iránt az ügyet illetőleg teljes reménynyel van és hiszi, hogy a vasárnapi iskolák reform-kérdése figyelmöket nem kerüli ki; és a midőn egyházunk köztiszteletben álló s minden nemes ügy iránt annyira lelkesülő vezérférfia mlgs Jakab Elek úr is „Londonban mulatásom emlékei" czimü nagybecsü czikkében a Ker. Magvető X-dik kötete 5-dik füzetének 321-dik lapján igy szól: „vajha teljesülne Péterfi D. ifju barátom óhajtása, hogy nálunk is a vasárnap délutáni elavult és nem az időhez és miveltséghez mért előhaladásnak, sem az ifjuság lelki és erkölcsi szükségeinek meg nem felelő bibliaolvasás és katekismus-tanitás helyett ily vasárnapi oktatás jöhetne létre minél elébb s minél több helyen!!" részemről azt hiszem s ugy vagyok meggyőződve, hogy ezen óhajok, melyek igen sok az ügy iránt lelkesülők közohaja, az által válnának leginkább s leggyorsabban valósággá s teremnének gyümölcsöket, ha az angolok oly gazdag vasárnapi iskolai tankönyveiből, melyeket Jakab Elek ur a legkisebb részletekre is kiterjedő figyelemmel megismertetett s a mely könyveknek már a czime is oly ajánló és sokat igérő, az angol nyelvet csaknem mindnyájan értő t. tanáraink akár az E. K. Tanács megbizása folytán, akár privatim egyet a legjobbak közül, vagy, ha ez lehetséges volna többet is leforditnának, miután nekünk erre a szükségre egyetlen egy használható könyvünk sincs. Különben is e könyvecskék kinyomatása, miután a forditás iránt semmi kételyt nem gondolok, igen sokba nem kerülne s akkora kelendőségnek bizonyára örvendenének, hogy e miatt a vállalat kárt nem fogna szenvedni.

Csekély személyemet illetőleg, de ki forrón szeretett egyházunk felvirágzását és előhaladását szivemből ohajtom s tehetségem arányában munkálni is kivánom, teljes bizalommal és reménynyel vagyok E. K. Tanácsunk iránt, mert annak egyházunk ügyeit szivüken hordó tagjai buzgósága feljogosit a bizalomra és reményre, hogy a vasárnapi iskolák reform-kérdését a minél gyorsabban elintézendő ügyek sorába veszi fel s ez által ifjaink vallás-erkölcsi nevelésének útat nyit és irányt jelöl.

Azon történetes esetben pedig, ha az E. K. Tanács ezt elvi kérdésnek tekintve, elintézésébe bocsátkozni jogkörén kivül állónak vélné, azon esetben is ohajtanám, hogy a jelen év nyarán tartandó zsinati főtanács tárgysorozatába e kérdés halaszthatlanul felvétessék elintézés s bizton remélhető sikeres megoldás végett.

Oly tárgy ez, mely megérdemli a figyelmet s a vele való foglalkozást; mert az ohajtott reform szerencsés keresztülvitele, eltekintve azon erkölcsi elégtételtől, melyet az illetőknek, kik ezt felkarolják, szerez, legközvetlenebb nyereséget a megújulandó vallás-erkölcsi életben nyujt, mely az ifjakban, jövőnk e reményvirágaiban,

lelkiismeretes kezelés, buzgó ápolás mellett kétségkivül fel fog ébredni s azon kétségbeejtő hidegséget és közönyt, mely ma a vallás iránt széltiben nyilatkozik s üressé teszi templomainkat, kiszoritja a keblekből s igy, a minek ma gátot nem tudunk vetni, jövőben legalább el lesz enyésztetve.

Ürmösi Kálmán.

Legyen szabad e figyelemre méltó sorokhoz hozzátennem, hogy Kelemen Benő, egyházunk és nevelésügyünk egyik legbuzgóbb maecenása, meghitt baráti körben s a többek közt előttem is már többször tette beszélgetés tárgyává a vasárnapi iskolák reformját, mely szerinte is népnevelésünk egyik leghatalmasabb emeltyüje lehet. Közelebbről egyenesen fel is kért, hogy ez irányban inditsunk egy kis actiót, ő maga kész levén ezt teljes erejéből támogatni. E megtisztelő megbizás következtében Péterfi Dénes, Londonban levő ifju barátunkat, nem sokára pályatársunkat, levél által felkértem, hogy az angol atyafiak vasárnapi iskolázási rendszerét tegye tüzetes tanulmánya tárgyává; igyekezzék az ott e czélra használatban levő mindennemü tankönyveket megszerezni, s a menynyiben lehet, azokból még mielőtt haza jőne, nekem is küldeni egy párt. Enynyit szükségesnek tartottam elmondani addig is, mig valamely eredményesebb lépést tehetnénk. Mert hogy tennünk kell, az bizonyos; csak a mit, miként és minő eszközökkel való kérdésekre találnók meg a feleleteket. Ebben, ugy hiszem, nagy segitségünkre lesz nem sokára Péterfi Dénes barátunk is.

Ferencz József.

2.

Itt és ott: győzzön, a mi jobb.

A mult 1875-ik évi Keresztény Magvető negyedik füzetében, alólirttnak a marosköri esperességi közgyülésről szellőztetett közleményét a kereszturköri esperességi gyülés zokon — sőt „közmegütközéssel fogadta; és arra ugyancsak a mult évi hatodik füzetben, megtorló felelet van adva Raffay Domokos kivonatos ismertetésében.

Nem feladatom találgatni: ha vajjon marosköri egyházi közgyülésünk ez ismertetésben közzé tett feleletet zsebre dugandja-é, és a feltálalt galuska élvezetét — egyszerü napirendre téréssel mellőzendi-é?

Azonban alólirt, mint akkori közlője esperességi közgyülésünk nézeteinek, ha feleselgetésre számitok, és nem a felvetett kérdés tisztázását tartom szemem előtt, alkalmasint óvatosabban járok el. Akkor közlenem kell vala a kereszturköri inditványt szóról szóra, az azt kisérő átirattal, mely amazt keltezésében jóval megelőzi, tehát [filius ante patrem]; és ekkor a tisztelt olvasó közönség beláthatta volna, hogy a közmegütközést keltő marosköri nézeteket, valóban megilletthetik-e: az inditványnak eredetiségé-

ből lett kivetkőztetése; a fitymáló negédesség; a jól át nem értés; a hasznos ujitások ellen viseltető csökönösség; a sötét sugár [lucus a non lucendo] terjesztése: a legmagasb lépcsőre való felkapaszkodási vágy; az octroy; Mozes profétának a mozdonyvezetésre való képtelensége; a desperatio agyréme, légből kapott, s több ily — üstökénél fogva előrántott — szép czimezgetések?

Igy is talán beláthatná a két közlemény öszszevetéséből a tisztelt olvasó közönség, hogy „itt és ott" nem hiányzik a jóakarat, csakhogy egyik félnek mindjárt kellene a Mi Atyánk közepe, mig a másik kész türelmesen bevárni a gabona megérésének s aratásának kinálkozó alkalmas idejét?

A légből kapott kifejezésre azt sugom meg Raffay Domokos ügytársamnak, hogy az ily légből kapott dolgok ott teremnek, a hol a néhai boldogemlékü Kriza püspökünk Vadrózsái termettek; a hol anynyi elmés monda, szikrázó élcz és találó adoma születik; a hol született im e másik adoma is:

„Egy falusi papot uj választói költöztetnek rendeltetése helyére: az utban szembejövő esmerősétől kérdi a pap: hová mégy atyafi? Hát én biz uram oda, a hova akarok; de tiszteletes uram csak oda, a hova viszik."

Részemről a méltatlanságot még csak eltüröm; de semmi korholás nem birhatna engem arra, hogy meggyőződésemet feladjam, mig az ellenkezőről meg nem győzetem. — a Mózes próféta érdeméből se vonnék le semmit a miatt, hogy a mozdonyvezetésről fogalma se volt: mint szinte az egyetemi szaktanárt nem mozditanám el azért, mert nem ért a gombostű-csináláshoz: bárha ugy a mozdonyvezető, mint a gombostű-csináló érdemeiket is készségggel beismerem.

Arról nem tehetünk, hogy itt közöttünk „János pap országa" fel nem lelhető, és a hárs nem hámlik oly könynyedén, mint talán óhajtanók; ellenben örvendünk a felett, ha ott, a „megütközők", ama szerencsésebb helyzetü pásztorok közé tartoznak, kik az ur népét „Gyönyörü szép mezőn éltethetik, és szép kies folyó vizre legeltethetik. Solt. XXIII." Még pedig nehézség nélkül.

Itt mi nálunk — a mint emlitém — nem megy oly könynyedén a dolog. De hiszen én és sok mások is még, annak tudatában vettük volt fel a Jézus keresztjét: hogy a tanitvány nem nagyobb az ő mesterénél, a szolga az ő uránál, — és e kereszt emelésénél nem egyszer kellett erőt és vigaszt meritenünk a Golgotára való feltekintésből; az apostolok türése és szenvedéséből; az első keresztény vértanuk önfeláldozásából; a nagy reformatorok terhes küzdelmeikből, keserü kifakadásaikból; Husz és Servét megégettetéséből; a Dávid Ferencz fogságra lett hurczoltatásából, — és hiszem, hogy ily bátoritásra ezután is lesz szükségünk!

Még csak egy mondani valóm van; és ez az: hogy bárki mit tartson maga felől, magán érdeke lapuljon meg a közügyé előtt; a közügy megvitatása történjék méz és epe nélkül. Aztán — sine ira et studio — itt és ott: győzzön, a mi jobb; elfogadva Augustinus jó tanácsadását: Fiat in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem charitas.*)

Kelemen István.

---

*) A kérdés a levén, hogy szükséges-e egyházi szervezetünkön valamit reformálni s nevezetesen az egyh. főtanács előtt is már tárgyalt képviseleti rendszert tovább fejleszteni, vagy maradjon minden ugy, a hogy jelenleg van: ennek tárgyilagos megvitatására szivesen tért nyitunk; de a személyeskedéstől meg akarjuk óvni folyóiratunkat s ezt kérjük tartsák szem előtt mindazok, a kik netalán a Kereszturkörben és Maroskörben felmerült vitához hozzá kivánnak szólni. Szerk.

Deák Ferencz meghalt!

Mint elkésett viszhang adunk kifejezést mi is e három szóban annak a nemzeti és országos fájdalomnak, mely a nagy emlékü s korszak-alkotó **Deák Ferencz** halálával f. év január 28-án sötét gyászszal borult a magyar hazára.

A veszteséget, mely felett a magasan álló trón s ennek ezer éves biztos állványa: a magyar nemzet, egyaránt könyüket hullat: mi nem kisértjük meg gyenge, erőtlen szavakkal mérni meg.

És e fájdalom igaz és őszinte: mint a mily igaz és őszinte volt az, a kit illet.

A nagyoknak vannak magasztalóik életükben s tán bámulóik is halálukban; de az a benső tisztelet, melylyel **Deák Ferencznek**, míg élt, nemzetiség- és pártkülönbség nélkül egy egész ország hódolt s midőn a pályáját ragyogva megfutott naphoz hasonlóan eltünt, részvétének az uralkodó háztól a legkisebb kunyhóig mindenki, sőt a külföld is önként sietett kifejezést adni: ez csak a valódi jellemnek jut osztályrészül.

Vajha a könyük kristálycseppjeiben s az egész nemzet fájó szivdobbanásában, melylyel a nagy halott sirjába kisértetett: az ő mély bölcsesége, önzetlen hazaszeretete, a trónhoz és nemzethez való hűsége, páratlan jellemszilárdsága verne erős gyökeret e hon földén millió meg millió kebelben!

Vajha az a tisztelet, mely **Deák Ferenczet** életében környezte s koporsójára koszorukat fűzött: örökre megmaradna s elveinek követésében századokról századokra nyilatkoznék!

Ez lesz az ő legméltóbb emléke!!

Különfélék.

Országos temetés. Deák Ferencz nagy hazánkfia temetése f. év februarius 3-án országos részvét mellett történt meg Budapesten. A polgári erény megdicsöittetése volt ez. A koszoruk özönében, melyek a ravatalt ékesitették, ott voltak első helyen, a nagy halott szivén a legelső magyar ember, a Király, a legnagyobb magyar nő, a Királyné koszorui. Nemzetiség, vallás és pártkülönbség nélkül képviselve voltak az örökre felejthetetlen temetésen az ország csaknem öszszes politikai és egyházi hatóságai. A fényes katholikus clerus s az egyszerü protestans papság szivében egyforma gyászszal kisérte sirjába a halhatatlan férfiut, ki csaknem félszázados politikai müködése alatt a hazaszeretetnek s az országgyülésen tartott legutolsó beszédében is a lelkiismeret szabadságának két nagy hitczikkét vallotta s hagyta nekünk drága örökségül.

A temetési ünnepélyen egyházunk is részt vett, Pap Mózes, egyh. főjegyző és püspökhelyettesnek, mint képviselőnknek személyében.

Belsö emberek változása 1875-ben. Mintha kedves emlékü püspökünk Kriza János halála a mult évben vallásközönségünk egyházi rendét megváltotta volna, papjaink és isk. mestereink között egy halálozás sem történt. A mi változások voltak, azok többnyire helycserén alapuluak. Igy sz. kereszturi lelkész Gombos Sámuel, ugyanoda tanárnak választatván, helyébe Barabás Lajos neveztetett ki lelkésznek. Csegezi Károly csegezi ideiglenes isk. mester Csegezben rendes isk. mester lett. Székely Zsigmond karácsonfalvi rendes isk. mester lett. Kis András nyugalmazott isk. mester Boldogaszszonyfalván rendes isk. mester lett. Geréb Sándor rendes pap áthelyeztetett Boldogaszszonyfalvára rendes papnak. Gvidó Mózes Bözöd-Ujfaluba ideiglenesen papi administratornak. Menyhárt Mózes, siménfalvi rendes isk. tanitó Tordátfalvára rendes isk. tanitónak. Kovács István, h sz. péteri rendes isk. mester Sinfalvára rendes isk. mesternek. Székely Mózes Karácsonfalvára rendes isk. mesternek.

Az unitárius reformatorok iránt is mind több több figyelmet tanusitnak a tudomány emberei szintugy mint a közvélemény. A nagy német tudós Hase C. A. a jénai theologiai évnegyedes folyóiratban a siennai Achino (Ochin) Bernardot ismerteti, a ki mint Fra Bernardino a kapuczinusok főnöke volt Olaszhonban, de Juan Valdez által, a kit Curione Cavaliere de Cesare, ma piu honoratu e splendido cavaliere di Christo — nevez, az evangeliumi hitre térittetvén, az angolhoni érsek Cranmer által a Londonban levő olasz gyülekezet papjává tétetett és később mint Hase irja a Socinus Laelius veszélyes befolyása alá került. Tollinnak is egy igen gyönyörü értekezése jelent meg a „Journal for Historical Teology“ czimü folyóiratban a Servetus gyermekkoráról és egy más értekezés is ugyanabban Servetus és Lutherrol. Socinusnak születés he-

lyén Olaszhonban emlékoszlop emeltetett. Most a „Gazetta d' Italia" szerint báró Holtzendorf, müncheni és Rieger, gröningeni tanárok inditványt tettek az olasz antitrinitáriusnak, Gentilisnek Rómában emelendő nemzetközi emlékoszlop tárgyában. E végre egy nemzetközi bizottság is alakittatott, melynek Mancini képviselő az elnöke s báró Holtzendorf az alelnöke, ki abban is fáradozik, hogy a vallási szabadság barátai egy nemzetközi értekezletet tartsanak Rómában; mert a mint megjegyzi, a szabad gondolkozók gyülése, mely nehány évvel ezelőtt Nápolyban tartatott, szerencsétlennek bizonyult; az evangeliumi alliance hitczikkelyei kizárják kebelökből a legjobb erőket s igy az unitáriusok s a velök egyetértő protestans egyletek Európaszerte vannak arra hivatva, hogy Rómába küldendő képviselőik által megmutassák a világnak, hogy az a láthatatlan egyház, melyet a tiszta kereszténység szelleme lelkesit, csakugyan létezik a földön. Nem szükség mondanunk, hogy egy ily nemzetközi értekezlet mily nagy jelentőséggel birna s mily bátorságot öntene a tisztultabb vallásos nézetek terjesztésében elszórtan müködő lelkekbe.

A **„Magyar Állam"** czimü lap mult évi 295 számában Lonkay Antal ur: „Az én ujabb czikksorozatom" czimü czikkében a protestantismus hanyatlásáról s a protestans felekezetek közt levő különbségekről elmélkedvén, a többek közt ezeket mondja: „a lutheranus megtüri a keresztet temploma tornyán, a kálvinistának kedvesebb a kakas vagy a rézgomb, mig az unitárius maga sem tudja, keresztény-e vagy sem". Ez utóbbi tételéhez aztán jegyzésbe teszi: „Ez év elején történt, hogy lapom kétségbe vonta az unitárius atyafiaknak keresztény voltukat, mire az elhunyt szép tudományu unitárius superintendens Kriza János levelet intézett hozzám, buzgón igyekezvén az unitáriusok keresztény voltát bébizonyitani. A levél azonnal megjelent a M. Államban, de olyan 8 jegyzettel, melyre a superintendens ur nem tudott megfelelni".

Mi nem tagadjuk, hogy vannak oly kérdések, a melyekre okos embernek megfelelni nem lehet; azt is tudjuk, hogy a Lonkay ur által érintett megjegyzésekre elhunyt püspökünk csakugyan semmit se felelt; de ha Lonkay urnak európai, ázsiai, amérikai és áfrikai nagy figyelme saját hazájára is kiterjedne, észre vehette volna, hogy ama 8 megjegyzése nem maradt egészen felelet nélkül; mert azokat e folyóirat egyik szerkesztője a mult évi 1-ső füzetben bátor volt taglalni s alkalmasint meg is czáfolta. Hanem hát ha az ember valamely kérdésben a győzelmet minden áron magának akarja tulajdonitani, legjobb a czáfolatokról mit se tudni.

Lang Henrik, zürichi pap, korunk egyik legjelesebb szónoka s a németfhoni szabadelvü protestantismus egyik nagy tekintélyü zászlóvivője jan. 13-án meghalt.

Folyó évi zsinatunk aug. 27-kén fog megtartatni Árkoson Háromszéken. Tekintve azt, hogy ezen a zsinaton fog betöltetni a mult évben üresen maradt püspöki szék, valamint egy főgondnoki hely is, tehát a két legfőbb sarkhivatal egyházunkban, bizonyára az unitáriusoknak közelebbről nem volt ennél nevezetesebb zsinatuk.

Arany-könyv.

1. A Dávid Ferencz-alapitványra tett kegyes adományok.

Hetedik közlemény.

A *-gal jegyzettek másodszor, a **-gal jegyzettek harmadszor adakoztak.

	ft.	kr.
Botár János, távirdatiszt gyüjtőivén:		
1955. Ambrus Gergely, kolozsvári távirdatiszt	2	—
Botár János „ „	2	—
Fekete Kálmán „	2	—
Ptacsnik Lajos „	2	—
Szentmártoni Béla brassói „	1	—
1960 Szinte Ferencz „	2	—
évenként megadni igérték együtt	11	—
*Szász Ádám 1875-re	5	—
*Fekete Pál	10	—
Dénes Mihály Sófalváról	2	—
Mészöly Sánd. ref. l. Siklós	1	—
*Magyari Mihály	1	—
1875 jul.—dec. tőkésitett kamat	81	01
Binecz Gábor 1874, 5 és 6 ra	6	—
*Simén Domokos 1875-re	5	—
Szabó Ád. Gyulai L. által	1	—
Csép Lajos, csokfalvi l. gyüjtő ivén:		
1970 Csép Lajos	1	10
Csép Lajosné, Szacsvai Károlina	—	50
Incze Dani, tanitó	—	40
Incze Dan.-né GönczÁgn	—	40
Leányuk Incze Jolán	—	20
Koncz András	1	—
Felső Rofaj István	—	10
Benedekfi Zsigmond	—	10
Benedekfiné, Pásztor Róz.	—	5
Benedekfi Elekné	—	5
átvitel	123	01

	ft	kr.
áthozatal	123	01
1980 Pap Mária gör. egy.	—	10
Zsiga Faluvégi János	—	5
Hadnagy Józsefné	—	10
Farkas Mihály, szolga	—	2
Tikusán Ilona	—	10
Abodi György András	—	10
Fábián István ref.	—	10
Kovács László	—	5
Rofaj György Kata	—	20
Farkas János és neje Rofaj Judit	—	10
1990 Farkas Mihály ifj.	—	15
Felső Rofaj M. és nője Faluvégi K.	—	20
Rofaj Józsefné	—	4
Faluvégi Istvánné	—	10
Hadnagy Zsigmond	—	10
Farizsnyás Mária	—	10
Rofaj Mőzesné	—	10
Faluvégi Miklós Dani	—	5
Koncz Andrásné, Szabó Mária r. k.	1	—
Vita Mihály	1	—
2000 Hadnagy Károlyné	—	30
Hadnagy Dénes	—	10
Faluvegi D. József neje és leányuk Anna	—	24
Rofaj Eleknő	—	6
Joó Andrásné	—	10
Faluvégi D. Pista József és neje	—	20
Kovács Juliánna	—	5
Rofaj Józsefné	—	10
átvitel	123	01

		ft.	kr.
	áthozatal	123	01
	Simó Károly ref.	—	50
	Simó Károlyné	—	50
2010	A. Rofaja Daniel és neje	—	20
	Horváth Mihályné	—	10
	Kovács D. András és neje	—	20
	Kovács BodiAndr. és neje	—	20
	Rofaj Mózes	—	10
	Kovács b. Istv. és neje	—	10
	Benedekfi Andr. és neje	—	20
	Frigman Amália izr.	—	30
	Pásztor Jánosné	—	10
	Taar Jánosné	—	10
2020	Kilyén Józsefné	—	10
	Kilyén András	—	10
	Kovács Dánielné	—	10
	Id. Boka Jánosné	—	4
	Kovács Imne	—	10
	Faluvégi Danielné	—	5
	Bálint János és neje	—	20
	Bálint József és neje	—	20
	Biró Györgyné	—	4
	Nagy Borbára	—	10
2030	Hadnagy András	—	20
	Leánya Zsuzsa	—	10
	Alsó Rofaj Daniel és neje	—	20
	Kilyén György és neje	—	20
	Faluvégi Klára	—	10
	Kovács Zsigmond és neje	—	15
	Kovács Józsefné	—	5
	Ifj. Kovács György és neje	—	20
	Kovács János	—	10
	László András és neje	—	40
2040	Leányuk Róza	—	10
	Rafaj M. András	—	10
	Faluvégi Gergely	—	20
	Asztalos Juliánna	—	30
	Kovács Gergely	—	5
	Kovács Elek	—	5
	Ifj. Rofaj M. árvai József, Lidia	—	10
	Kilyén János és neje	—	10
	átvitel	123	01

		ft.	kr.
	áthozatal	123	01
	Ifj. Farkas Dániel	—	10
	Kilyén Gáspárné	—	10
2050	Boka Józsefné	—	10
	Ifj. Rofai József	—	10
	Rofaj Mihály és neje	—	15
	Varga Péter és neje	—	25
	Kilyén István	—	50
	Perselypénz	—	24
	Benczédi István, szolga	—	5
	G. Rofaj Dániel, neje	—	20
	Csép Klára felejthetetlen testvére emlékére egy egyl. tallért	1	56
	együtt	18	49
	Kelemen Benő afia által adott 100 frt. urb. pap. januariusi szelv.	2	44
2060	Berde Mózes afia által adott 100 frt. szöllődézma välts. köt. jan. szelv	2	32
	**Sárdi József 1876-ra	2	—
	**Sárdi Imre „	2	—
	**Zsombori János „	10	—
	**Végh Sámuel „	10	—
	*Csiki Miklós Bethlen	2	—
	Boros György, theol.	1	—
	**Jakab Elek 1876-ra	10	—
	Barabás L. sz. keresz-turi ekklézsiából karácsoni perselyénz	1	20
	Török Samuel, Sz. Mihályról újévi perselyp	1	89
	Ugyanő Öt uj hazaspártól a. 35	1	75
2070	Rafaj Károly Ujszékelyről	2	—
	** Végh József 1876-ra	5	—
	átvitel	195	10

	ft.	kr.
áthozatal	195	10
A kolozsvári főiskola III-ik gymn. osztálybeli tanulói, vallástanitójuk Sándor Gergely utján adakoztak Névszerint:		
Bartalis Géza	—	50
Botár István	—	50
Pataki László	—	30
Kovács Sándor	—	30
Vas Zsigmond	—	20
Simon Miklós	—	20
Pap László	—	20
Pécsi Gergely	—	20
2080 Firtos Ferencz	—	20
Molnár István	—	10
Ferencz Gyula	—	30
együtt	3	—
áthozatal	198	10

	ft.	kr
áthozatal	1 98	10
Esp. Koronka Antal küldeménye:		
Gábor Mihály, körjegyző Járából	5	—
Templomi gyüjtelék Toroczkóról	1	58
„ „ Verespatakról	—	68
„ „ Várfalváról	2	—
„ „ Rákosról	—	86
együtt	10	12
Hetedik közl. összege	208	22
Hozzáadva az előbbi 6. közlemény összegét	3154	95
A Dávid F. alap tesz	3363	17

Midőn az eddigi közlemények után egyfelől kénytelen vagyok ismételten kifejezni, hogy a Dávid Ferencz-alapitvány eszméje még nem birt oly hóditást tenni vallásközönségünk kebelében, mint a hogy azt minden esetre várni lehet; s az eddigi névsorból most a harmadik évben is sokan hiányoznak, a kikről gondolni sem tudom, hogy elmaradnának, csak a mint Jézus mondá: „még nem jöttel az ő órájok«! másfelől a legnagyobb örümmel jelzem azt a buzditó tényt, hogy többen már harmadszor ujitották meg áldozataikat. Isten áldja meg érette. Leljen szivök énvelem örömet abban a reménybeu, hogy a magunk elé tűzött czélnak sikerülni kell; mert akarjuk, hogy sikerüljön.

Kolozsvártt, febr. 16-án 1876. **Ferencz József.**

2.) Tizenhárom évi találkozás emlékére.

Régi szokás kolozsvári főiskolánkban, hogy az osztályok tagjai bizonyos évek mulva ismét összejőnek. Igy találkoztak az 1862-ik évben végzettek közül is nehányan mult évi sept. 1-én minek emlékére s főiskolánk iránti hálájuk némi jeléül következő adományokat tettek:

I. A tanárok segély- és nyugdij-alapjára:

1.)	Kriza Gyula, illeték kiszabó tiszt Déésen . .	10 frt
2.)	Zsakó István, kir. törv. biró Gyula-Fejérvártt . .	50 frt.
3.)	Pataki Elek, birtokos Csapón	5 frt.
4.)	Vajna Lajos, birtokos Ádámoso	5 frt.
5.)	Benczédi Gergely, tanár Kolozsvártt 1 drb. lövöldei részvény	50 frt.
		120 frt.

II. A kolozsvári főiskola kórháza alapjára:

1.)	Pataki Elek, birtokos Csapón	5 frt.
2.)	Márkos Ferenc, jószágigazgató Radnóton . .	20 frt.
		25 frt.

Mely kegyes adományokat az E. K. Tanács méltó elismeréssel és köszönettel fogadott. **Benczédi Gergely.**